

Міністерство освіти і науки України
Ministry of Education, Science of Ukraine

Херсонський державний університет
Kherson State University

ПІВДЕННИЙ АРХІВ SOUTH ARCHIVE

(історичні науки)
(Historical Sciences)

Випуск
Issue

— XXXV

Видавничий дім
«Гельветика»
2021

Свідоцтво про державну реєстрацію друкованого засобу масової інформації, серія КВ № 7938, зареєстровано 29.03.2003.

Збірник наукових праць «Південний архів (історичні науки)» включено до категорії «Б» Переліку наукових фахових видань України зі спеціальності 032 «Історія та археологія» на підставі Наказу Міністерства освіти і науки України № 1017 від 27 вересня 2021 року (додаток 3).

Збірник включено до наукометричної бази даних Index Copernicus (Республіка Польща)

Затверджено відповідно до рішення вченої ради Херсонського державного університету (протокол від 20.12.2021 р. № 8)

ГОЛОВНИЙ РЕДАКТОР:

Водотика Сергій Григорович – доктор історичних наук, професор, професор кафедри історії, археології та методики викладання, Херсонський державний університет, Україна.

ЗАСТУПНИК ГОЛОВНОГО РЕДАКТОРА:

Черемісін Олександр Вікторович – доктор історичних наук, професор, професор кафедри історії, археології та методики викладання, Херсонський державний університет, Україна.

ВІДПОВІДАЛЬНИЙ СЕКРЕТАР:

Кузовова Наталя Миколаївна – кандидат історичних наук, доцент, завідувач кафедри історії, археології та методики викладання, Херсонський державний університет, Україна.

ТЕХНІЧНИЙ СЕКРЕТАР:

Діба Людмила Миколаївна – аспірантка кафедри історії, археології та методики викладання, Херсонський державний університет, Україна.

ЧЛЕНИ РЕДАКЦІЙНОЇ КОЛЕГІЇ:

Дрозд Роман Михайлович – доктор історичних наук, професор, Почесний професор Херсонського державного університету, професор Інституту історії, Академія Поморська в Слупську, Польща;

Робак Ігор Юрійович – доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри суспільних наук, Харківський національний медичний університет, Україна;

Рижєва Надія Олександрівна – доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри історії, Миколаївський національний університет імені В.О. Сухомлинського, Україна;

Гречко Денис Сергійович – доктор історичних наук, професор, старший науковий співробітник відділу археології раннього залізного віку, Інститут археології НАН України, Україна;

Котлярчук Андрій – доктор історичних наук, доцент, старший науковий співробітник Інституту сучасної історії Школи історичних та сучасних студій, Університет Седертерна (Стокгольм), Швеція;

Пархоменко Владислав Анатолійович – доктор історичних наук, професор, професор кафедри історії, Миколаївський національний університет імені В.О. Сухомлинського, Україна;

Михайленко Галина Миколаївна – кандидат історичних наук, доцент, доцент кафедри історії, археології та методики викладання, Херсонський державний університет, Україна;

Макієнко Олексій Анатолійович – кандидат історичних наук, доцент, доцент кафедри готельно-ресторанного та туристичного бізнесу, Херсонський державний університет, Україна;

Батенко Ганна Вячеславівна – кандидат історичних наук, доцент, доцент кафедри історії, археології та методики викладання, Херсонський державний університет, Україна;

Бойков Олег Юрійович – кандидат історичних наук, доцент, доцент кафедри історії, археології та методики викладання, Херсонський державний університет, Україна.

Офіційний сайт видання: <http://pahs.journal.kspu.edu>

Південний архів (історичні науки): Збірник наукових праць. Випуск XXXV. – Херсон : ХДУ, 2021. – 46 с.
© ХДУ, 2021

ISSN 2786-5118 (Print)
ISSN 2786-5126 (Online)
DOI 10.32782/pahs/2021.35

Certificate on state registration of printed mass medium, series KV No 7938, registered on 29.03.2003.

Collection of scientific works "Southern Archive (historical sciences)" is included in category "B" of the List of scientific professional publications of Ukraine in specialty 032 "History and Archeology" on the basis of the Order of the Ministry of Education and Science of Ukraine № 1017 from September 27, 2021 (Annex 3).

Collection of scientific works is included in scientometric database Index Copernicus (the Republic of Poland)

Approved by the Decision of Academic Council of Kherson State University (protocol № 8, 20.12.2021)

EDITOR DIRECTOR:

Vodotyka Serhii Hryhorovych – Doctor of Historical Sciences, Professor, Professor at the Department of History, Archeology and Teaching Methods, Kherson State University, Ukraine.

DEPUTY CHIEF EDITOR:

Cheremisin Oleksandr Viktorovych – Doctor of Historical Sciences, Professor, Professor at the Department of History, Archeology and Teaching Methods, Kherson State University, Ukraine.

ASSISTANT EDITOR:

Kuzovova Natalia Mykolaivna – Candidate of Historical Sciences, Associate Professor, Head of the Department of History, Archeology and Teaching Methods, Kherson State University, Ukraine.

TECHNICAL SECRETARY:

Dyba Liudmyla Mykolaivna – Postgraduate Student at the Department of History, Archeology and Teaching Methods, Kherson State University, Ukraine.

EDITORIAL BOARD MEMBERS:

Drozd Roman Mykhailovych – Doctor of Historical Sciences, Professor, Honored Professor of Kherson State University, Professor at the Institute of History, Pomeranian Academy in Slupsk, Poland;

Robak Ihor Yuriiovych – Doctor of Historical Sciences, Professor, Head of the Department of Social Sciences, Kharkiv National Medical University, Ukraine;

Ryzheva Nadiia Oleksandrivna – Doctor of Historical Sciences, Professor, Head of the Department of History, V.O. Sukhomlynskyi Mykolaiv National University, Ukraine;

Hrechko Denys Serhiiovych – Doctor of Historical Sciences, Professor, Senior Research Associate at the Department of Archeology of the Early Iron Age, Institute of Archeology of the NAS of Ukraine;

Kotliarchuk Andrii – Doctor of Historical Sciences, Associate Professor, Senior Research Associate at the Institute of Contemporary History of the School of Historical and Modern Studies, Södertörn University (Stockholm), Sweden;

Parkhomenko Vladyslav Anatoliiovych – Doctor of Historical Sciences, Professor, Professor at the Department of History, V.O. Sukhomlynskyi Mykolaiv National University;

Mykhailenko Halyna Mykolaivna – Candidate of Historical Sciences, Associate Professor, Senior Lecturer at the Department of History, Archeology and Teaching Methods, Kherson State University, Ukraine;

Makiienko Oleksii Anatoliiovych – Candidate of Historical Sciences, Associate Professor, Senior Lecturer at the Department of Hotel, Restaurant and Tourism Business, Kherson State University, Ukraine;

Batenko Hanna Viacheslavivna – Candidate of Historical Sciences, Associate Professor, Senior Lecturer at the Department of History, Archeology and Teaching Methods, Kherson State University, Ukraine;

Boikov Oleh Yuriiovych – Candidate of Historical Sciences, Associate Professor, Senior Lecturer at the Department of History, Archeology and Teaching Methods, Kherson State University, Ukraine.

Official website of edition: <http://pahs.journal.kspu.edu>

South Archive (Historical Sciences): Collected papers. Issue XXXV. – Kherson : Kherson State University, 2021. – 46 p.
© KSU, 2021

ЗМІСТ

Бабіч О. В. ПЕНСІЙНЕ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ НАСЕЛЕННЯ ОДЕСИ У ПЕРІОД ОКУПАЦІЇ 1941–1944 РР.....	5
Іванцова Є. О. БІЛОРУСЬКІ ЕМІГРАНТСЬКІ СТУДЕНТСЬКІ ОРГАНІЗАЦІЇ В ЧЕХОСЛОВАЧЧИНІ (1921–1939 РР.)	13
Кравченко М. С. ВПЛИВ ГРОМАДСЬКО-ПОЛІТИЧНИХ СТРУКТУР НА ФОРМУВАННЯ УКРАЇНСЬКИХ ДОБРОВОЛЬЧИХ БАТАЛЬЙОНІВ У 2014–2015 РОКАХ	19
Митрофаненко Ю. С. «ПРОВІДНИКИ ПОВСТАНСЬКОГО РУХУ ПРИДНІПРОВ'Я» (ЗА МАТЕРІАЛАМИ ОРГАНІВ ДЕРЖАВНОЇ БЕЗПЕКИ: ЗБІРНИК ДОКУМЕНТІВ) УПОРЯД.: ЮРІЙ ПАХОМЕНКОВ, ОЛЕКСАНДР ЧЕПУРКО. ДНІПРО : ГЕРДА, 2021. 288 С.....	24
Москальчук К. В. ЖУРНАЛИ БОЙОВИХ ДІЙ ЯК ДЖЕРЕЛО ВИВЧЕННЯ ОБОРОННИХ БОЇВ 6-Ї ТА 12-Ї АРМІЙ ВЛІТКУ 1941 Р.	31
Orlenko O. M., Saltan N. M. DEVELOPMENT OF NON-OLYMPIC SPORTS IN LEFT-BANK UKRAINE	36
Чупрінова Н. Ю., Новікова О. О. ОСОБЛИВОСТІ ВІЙСЬКОВОГО БУДІВНИЦТВА В СИСТЕМІ УКРАЇНСЬКОГО ДЕРЖАВОТВОРЕННЯ В ПЕРІОД 1917–1920 РР.....	41

CONTENTS

Babich O. V. PENSION PROVISION OF CITIZENS OF ODESA DURING THE OCCUPATION IN 1941–1944.....	5
Ivantsova Ye. O. BELARUSIAN EMIGRANT STUDENT ORGANIZATIONS IN CZECHOSLOVAKIA (1921–1939)	13
Kravchenko M. S. THE INFLUENCE OF SOCIAL AND POLITICAL STRUCTURES ON THE FORMATION OF UKRAINIAN VOLUNTEER BATTALIONS IN 2014–2015	19
Mytrofanenko Yu. S. LEADERS OF THE INSURGENT MOVEMENT OF PRYDNYPROVYA (ACCORDING TO THE MATERIALS OF STATES SECURITY BODIES: A COLLECTION OF DOCUMENTS) EMPHASIS.: YURI PAKHOMENKOV, ALEXANDER CHEPURKO. DNIPRO : GERDA, 288 P.	24
Moskalchuk K. V. JOURNALS OF COMBATS AS A SOURCE OF STUDYING DEFENSE BATTLES OF THE 6TH AND 12TH ARMIES IN THE SUMMER OF 1941	31
Orlenko O. M., Saltan N. M. DEVELOPMENT OF NON-OLYMPIC SPORTS IN LEFT-BANK UKRAINE	36
Chuprinova N. Yu., Novikova O. O. PECULIARITIES OF MILITARY CONSTRUCTION IN THE SYSTEM OF UKRAINIAN STATE FORMATION IN THE PERIOD 1917–1920	41

УДК 94:331.25(477.74)«1941/1944»
DOI <https://doi.org/10.32999/ksu2786-5118/2021-35-1>

ПЕНСІЙНЕ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ НАСЕЛЕННЯ ОДЕСИ У ПЕРІОД ОКУПАЦІЇ 1941–1944 РР.

Бабіч Олександр Вячеславович,
*аспірант кафедри історії України
Чернівецького національного університету
імені Юрія Федьковича
bav1971g@gmail.com
orcid.org/0000-0001-6456-8357*

Мета. Стаття присвячена аналізу пенсійного законодавства румунської окупаційної влади та стану пенсійного забезпечення в Одесі в 1941–1944 роках. **Методи.** Результати дослідження допоможуть розширити знання про життя, майновий стан та стратегії виживання населення Транснестрії в період Другої світової війни, зрозуміти систему соціальних норм, правотворчу та правозастосовну діяльність окупаційної влади та порядок взаємин з місцевим населенням. Основу дослідження склали джерелознавчі методи критики, аналізу та оцінки джерел, архівної евристики, порівняльно-правовий та статистичний методи.

Результати. Проаналізовано всі наявні нормативні документи та правові акти, що регулювали питання пенсійного та соціального забезпечення населення Транснестрії і Одеси в 1941–1944 роках. Відпрацьовано архівні фонди Губернаторства та Пенсійного відділу і відділу праці Одеського муніципалітету, що зберігаються в Державному архіві Одеської області. Встановлено методи підрахунку та безпосередню кількість мешканців Одеси, що підпадали під діяльність правових актів, що були складені румунською владою після зайняття міста. Дано оцінку юридичним нормам, об'єднаним в накази та розпорядження Губернаторства Транснестрії та їх адекватності та відповідності тим цілям і вимогам, які вони регулювали у соціальній сфері окупованого міста та губернії. Встановлено органи окупаційної влади, які відповідали за патронат, пенсійне та соціальне забезпечення, реєстрацію та фінансові процеси. Відпрацьовано увесь масив російськомовної місцевої періодики окупантів, у якій проводилося інформування населення з вказаних питань. У статті наводяться норми виплат пенсій, порядок нарахування, фонди та суми, які були витрачені румунською владою в 1943–1944 роках. Дослідженням вперше був встановлений перелік категорій громадян, які отримували персональні пенсії від окупантів, та ті категорії одеситів, які були позбавлені виплат. **Висновки.** Зроблено висновки, що румунська адміністрація в Транснестрії після тотального знищення єврейського та ромського населення переймалася проблемою виплат пенсій радянським громадянам всіх інших етнічних та соціальних категорій, взявши на себе відповідальність за гуманітарну складову частину антигуманного явища окупаційної системи. Це була необхідність для убезпечення влади від соціальних вибухів та гуманітарної катастрофи на захоплених територіях.

Ключові слова: Друга світова війна, Одеса, Транснестрія, населення, пенсійне законодавство, румунська окупація.

PENSION PROVISION OF CITIZENS OF ODESA DURING THE OCCUPATION IN 1941–1944

Babich Oleksandr Viacheslavovych,
*Postgraduate student at the Department of History of Ukraine
Yuriy Fedkovych Chernivtsi National University
bav1971g@gmail.com
orcid.org/0000-0001-6456-8357*

Research's purpose: This work analyses laws of Romanian occupational government, related to the pensions and the state of pension provisions of the Odessa citizens in 1941–1944. The results of this research must be helpful for better understanding of life, economical behaviour and survival strategies of the population of Transnistria during the Second world war. It would also provide a better picture of how social care and the laws which enforce it were implemented by occupational government.

Research methods: The work is based on source studies methods, methods of archival heuristics, comparison of sources and statistical methods.

Results and conclusions of the research: We analysed all normative and regulative documents related to the question of social payments to the population of Odessa and Transnistria in 1941–1944. We have also researched archive funds of the Governorate, the Pension Department and the Labor Department of the Odessa Municipality in The State Archives of Odessa Region. We have developed the methods to estimate the headcount of citizens, whose life was influenced by new law, and the headcount itself. We have evaluated the effectiveness of the orders of the Romanian occupational government related to the social care. We have discovered the institutions responsible for the distribution of social welfare in the occupied region. We studied of all newspaper titles, related to the subject, and discovered the ways of informing the locals about new laws.

The work contains information about the amount and the ways of providing social payments, fund and sums spent to conduct those payments in 1943–1944. For the first time were discovered social groups that were provided with social care, and the ones that were rejected for pensions. In conclusion, after total exterminating of Jewish and Gypsy population, Romanian occupational administration took care about social payments for soviet citizens of the Transnistria region, who belonged to other social and ethnical groups. Even though the occupational regime was, by all means, unethical, it took ethical steps to stabilize its own ruling position in society and avoid possible rebellions on controlled territories.

Key words: Second World War, Odessa, Transnistria, population, Romanian occupation.

1. Вступ

Питання соціального та пенсійного забезпечення місцевого населення окупованих територій тривалий час залишалися поза увагою не тільки широкого суспільного інтересу, але й науковців, адже саме цей блок досліджень періоду Другої світової війни балансує на тій психологічній межі, коли необхідність відповідної оцінки досліджуваного явища може сприйматися як спроба реабілітації окупаційної влади. Проте їх вивчення необхідно сприймати як частину історичних та соціальних досліджень, що дозволяють зрозуміти фактори виживання населення у період окупації, взаємин населення та «нових господарів», природу набутої чи апріорної лояльності до окупантів. Нормативна база, структура пенсійного законодавства, чисельність тих категорій, що підпадали під його дію у межах міста Одеси – столиці окупованого й адміністрованого Румунією губернаторства Трансністрія, дає великий простір для наукового пошуку. При цьому увагу привертає використання нормативної бази румунських органів патронату і пенсійного забезпечення та статистичних звітів, що дало можливість виявити деякі суперечності та механізми затягування реєстрації літніх людей. Наслідком цього стало відтермінування самих пенсійних виплат.

Сьогодні у вітчизняній історичній науці не існує жодного дослідження, яке б давало оцінку пенсійного законодавства Трансністрії, кількості пенсіонерів Одеси та рівня їх матеріального забезпечення в період румунсько-німецької окупації 1941–1944 років. І це при тому, що ця категорія становила не менше 20 000 осіб (7,2% населення міста). Комплексне з'ясування всіх обставин взаємодії влади і населення старших вікових категорій, способів їх виживання, існування в особливих умовах окупованого міста стає важливим і актуальним предметом дослідження. Радянську історіографію в цьому контексті варто розглядати як заангажований, заідеологізований і заполітизований погляд на румунську окупацію. Досліджуючи ставлення до окупаційної влади, поведінку населення в умовах «ворожого правління», радянські автори намагалися ці явища глибоко не препарувати, щоб не торкатися «слизької» теми колаборації, взаємодії населення з ворогом. Однак відзначимо комплексну працю І. Левіта «Участь фашистської Румунії в агресії проти СРСР. Витоки, плани, реалізація (I.IX.1939–I.XI.1942)» (Левіт, 1981).

За часів незалежності України та в останні роки з'явилася низка досліджень. Так, ґрунтовну роботу, спрямовану на дослідження проблеми встановлення та функціонування румунської окупаційної системи, здійснено одеськими істориками. Зокрема, М. Михайлуца вивчає релігійну політику та церковне життя (Михайлуца, 2011), Т. Вінцковський та І. Нікульча – український рух опору на окупованих землях (Вінцковський, Нікульча, 2007: 5, 123–134) тощо.

Значний внесок в осучаснення наукових підходів, методології дослідження, бачення минулого українських земель років Другої світової війни й історії окупаційного періоду зроблено колективом авторів Інституту історії НАН України та низкою регіональних дослідників. Проривом у сучасній українській історіографії стала фундаментальна праця «Україна в Другій світовій війні: погляд з XXI століття» (2010).

У першому томі цього видання темі окупаційного режиму в Трансністрії, зокрема і в Одесі, присвячений окремий розділ.

До важливих робіт зарубіжної історіографії останніх років, що були присвячені темі румунської окупації, віднесемо наукову збірку «Одесса. Жизнь в оккупации. 1941–1944» з серії «Історія колабораціонізму» (2013). Вагомий внесок у дослідження руху спротиву на українських землях здійснив російський дослідник Гогун О. (Гогун, 2018). Значний пласт румуномовних джерел із центральних архівів Румунії запропоновано в роботах сучасних румунських дослідників В. Акіма, А.-Н. Петку, Дж. Єнаке, І. Ністора, О. Трашки, а також молдовських вчених А. Морару, А. Петренку, Р. Соловей тощо.

Проте в сучасній історичній науці бракує комплексних досліджень, які б розглядали систему соціального та пенсійного забезпечення населення в Одесі упродовж 1941–1944 рр., об'єктивні та суб'єктивні фактори впливу, кореляцію з потребами та чинниками румунської окупаційної системи. Отже, саме таким чином поставлене наукове питання стимулює науковий пошук і посилює актуальність запропонованої теми. При цьому вкрай важливо зауважити давно назрілу необхідність публікації нормативних актів з огляду на відкриття низки архівних фондів та переглянути концепції функціонування окупаційних органів управління в Трансністрії.

Мета статті полягає у тому, щоб на основі комплексного вивчення значного масиву архівних документів, періодики часів окупації, здобутків сучасної історіографії з'ясувати особливості діяльності румунської окупаційної влади щодо пенсійного та соціального забезпечення населення окупованої Одеси та визначити ефективність вжитих заходів, виявити механізми впровадження нової системи соціальних норм, а також простежити правотворчу та правозастосовну діяльність окупаційної влади та порядок її взаємин з місцевим населенням.

Населення будь-якого окупованого міста радянської території в роки Другої світової війни за зрозумілих причин переважно складали жінки, діти та пенсіонери. Якщо приймати те, що велика кількість мертвих людей будь-якої категорії на вулицях міста, зокрема і останньої з перелічених категорій, не входить в плани нових господарів, то вони вимушені були вживати заходів із забезпечення людей прожитковим мінімумом. Румунська влада, яка тотально знищила єврейське населення Одеси, не планувала знищення християнської частини міста. Події 1941–1944 років, які ми вивчаємо, не дозволяють зробити висновок, що планувалася чи виконувалася якась політика позбавлення Одеси і Трансністрії від місцевого християнського населення. Це населення радше сприймалося як ресурс на приєднаних територіях. Його намагалися зберегти. Крім того, немає жодного документу чи факту масового знищення літніх категорій громадян, але проблема їх забезпечення з урахуванням достатньо великої кількості старих громадян Трансністрії для румунської влади стала гострою вже в перші місяці окупації. Далі ми можемо відслідкувати те, як румуни демонстрували намагання заспокоїти цю категорію людей і формалізувати процес їх матеріального забезпечення.

2. Формування системи пенсійного забезпечення в Одесі в період румунської окупації

Перша згадка про необхідність вирішити це питання знаходиться в «Одеській газеті» (№ 20 від 24.12.1941 р.). У статті за підписом «А.Н.» та з назвою «До питання про виплати пенсій» вказано: «Рятуючись втечею з Одеси, більшовицька влада не подбала про те, щоб виплатити хоча б за останній місяць суми, які належать пенсіонерам. Таким чином, зараз стоїть питання про виплату пенсій як за минулий час (з дня припинення виплати пенсії радянською владою), так і надалі. Питання це достатньо складне: річ у тому, що з чесними працівниками (інвалідами праці, старими) за часів радянської влади отримували пенсії численні дармоїди, які надавали свого часу різні послуги політичного характеру більшовикам, працювали секретними співробітниками НКВС тощо. Перегляд складу пенсіонерів – справа необхідна, але в умовах, що склалися, довготривала. Проте багато пенсіонерів опинилося в критичному матеріальному становищі і потребує невідкладної допомоги, тому пан губернатор Трансністрії проф. Г. Алексяну розпорядився тимчасово до встановлення нових розмірів та категорій пенсій виплачувати кожному пенсіонеру 25% від суми раніше отримуваної ним пенсії щомісяця. Виплата ця вважатиметься авансом, який обчислюватиметься з дня припинення виплати пенсії радянською владою. З того ж дня буде встановлена виплата постійної пенсії. Наразі терміново треба скласти іменні списки всіх пенсіонерів із встановленням розмірів раніше одержуваної пенсії та термінів останньої виплати. Про порядок складання таких списків та про те, яка саме установа їх складатиме та виплачуватиме за ними пенсійні суми в Одесі, Міський Муніципалітет запитав пана губернатора Трансністрії. Після отримання відповіді буде негайно розміщене у нашій газеті відповідне повідомлення» (Одесская газета, 1941: 20, 3).

Щойно сформованим органам окупаційної адміністрації для організації життя міста і контролю за населенням потрібне було розуміння його чисельності, національного та соціального складу. Уже наприкінці листопада Дирекція одеського РАЦСу розпочала оформлення всіх громадянських актів – народження, шлюбу та смерті. За наказом Муніципалітету через відсутність нотаріальних контор спочатку саме РАЦС проводив реєстрацію всіх підписів і документів, які потребували нотаріального оформлення. Окрім іншого, нотаріальні контори проводили загальну реєстрацію, яка розпочалась у Трансністрії ще до окупації Одеси. Ще 25 вересня 1941 року в Тирасполі цивільний губернатор окупованих Румунією земель Георгіє Алексяну підписав Наказ № 16, де, крім іншого, зазначалося таке:

«Ст. 1. Всі мешканці території зобов'язані в 15-денний термін з дня оприлюднення цього наказу реєструватися в комунальних Примаріях за місцем проживання.

Ст. 2. Реєстрація проводиться в окремій книзі для запису населення з зазначенням імені, по батькові і прізвища, місця та дня народження, імені батьків, часу проживання в комуні (місті, селі) і акту, що засвідчує особу (паспорт або свідки). Діти до 16 років і дружина реєструються під № глави сім'ї.

Ст. 3. Одночасно з реєстрацією Примарії видають посвідчення про це. Ці посвідчення підтверджують особу кожного. Такі посвідчення повинні мати всі записи з книги реєстрації населення, а також прикмети обличчя.

Ст. 4. Особи, які не реєструються у зазначений термін, будуть вважатися підозрілими.

Ст. 5. Ніхто не може виїхати з місцевості проживання без належного посвідчення, виданого Примарією» (Державний архів Одеської області (ДАОО), спр.79, 17).

За Наказом Губернатора № 25 від 21.11.1941 року були створені облікові комісії та відділи Центрального статистичного інституту, які повинні були виконати повний перепис населення та майна у своїх населених пунктах.

Згідно з офіційними даними цього перепису в січні 1941 – лютому 1942 р. в муніципії Одеса проживало 272 378 осіб (Arhiva Națională a Republicii Moldova (A.N.R.M), d. 1219, II). Загальний рахунок було знову оголошено в газеті: «Згідно з останніми відомостями, зібраними у зв'язку з розподілом хлібних карток за лютий і березень ц.р., за виключенням євреїв, які повинні вважатися евакуйованими, кількість населення в м. Одесі визначається приблизно в 252 000 осіб» (Одесская газета: 44, 3).

Оперуючи результатами саме цього перепису, окупаційна адміністрація опублікувала інформацію щодо окремих виявлених категорій:

«До перепису пенсіонерів у місті. Проведений відділом громадського нагляду Одеського Муніципалітету перепис осіб, які мають право на отримання пенсій, 4 березня повністю завершений. Зареєстрованими виявилися 17 305 осіб. Днями списки пенсіонерів будуть спрямовані Муніципалітетом цивільному губернатору для підтвердження на виплату пенсійних сум» (Одесская газета: 51, 3). Таким чином, можемо брати за основу ці дані, але, звісно, вони далеко не остаточні, адже частина осіб пенсійної категорії не реєструвалася з огляду на ризики для свого життя чи свободи. Крім того, якась частина людей пенсійного віку не могла фізично з'явитися до реєстрації, не була своєчасно повідомлена, свідомо заховалася від реєстрації (члени партії, колишні співробітники радянських органів) тощо.

Таким чином, якщо прийняти кількість міського населення Одеси без євреїв у лютому 1942 року у 240 000 осіб (Arhiva Națională a Republicii Moldova, d. 1219, II), то пенсіонери складали не менше 7,2%. Для порівняння: згідно з матеріалами Всесоюзного перепису 1939 року загальна кількість громадян у віці від 60 років у всьому СРСР складала 6,6%. В Одеській області цим переписом їх нараховано було рівно 6% (Всесоюзная перепись населения 1939 года: основные итоги, 1992, 28). Таким чином, можемо вважати кількість пенсіонерів міста (17 305 осіб) майже реальною. Можливо, така цифра є дещо заниженою, а реальною була кількість близько 20 000 осіб. Це припущення цілком зрозуміле, якщо ми загальну пропорцію зменшення населення будемо корегувати всіма обставинами, пов'язаними з військовими діями та евакуацією. Зрозуміло, що більшість чоловіків була на фронті, в евакуацію вивозилися в першу чергу ті, хто становив цінність для оборонної промисловості

та економіки, та ті, хто фізично міг долати великі відстані тощо. Отже, загальний відсоток пенсіонерів в окупованому радянському місті був вищим, ніж у мирний час.

10.02.1942 р. «Одеська газета» повідомила, що міський голова Герман Пинтя звернувся до губернатора Г. Алексяну з запитом про виплату пенсій колишнім радянським пенсіонерам. Після цього була отримана вказівка від губернатора «скласти списки всіх пенсіонерів з заповненням відповідних анкет». Міським головою була видана вказівка відділу громадського піклування Муніципалітету про виконання цієї роботи (О пенсиях, Одесская газета, 1942, 38: 3).

Після цього румуни відкрили по місту 5 пунктів реєстрації пенсіонерів. Всі, хто мав право отримувати пенсії, запрошувалися в ці пункти, куди треба було з'явитися з такими документами: 1) про стаж; 2) про заробітну платню за останній рік роботи; 3) про інвалідність; 4) метричною довідкою або документом, що доказував дату народження; 5) похоронним свідоцтвом для нащадків; 6) про право успадкування (Одесская газета, 1942, 39: 3).

Наприкінці березня процедура обліку була призупинена, а населенню повідомили таке: «Згідно з роз'ясненням пана губернатора Трансністрії професора Г. Алексяну подальший облік колишніх пенсіонерів та видача їм пенсійних документів в Одесі завершені. Усі особи, що отримали до 16 жовтня минулого року документи на право пенсії, вважаються пенсіонерами. Надалі оформлення пенсіонерів проводитиметься на основі загальноприйнятих у Румунії законів про права на пенсію та допомогу» (Одесская газета, 1942, 52: 4).

Мабуть, в цей самий час службовці відділу громадського піклування отримали багато звернень від тих, хто був позбавлений пенсії радянською владою, тому що за два тижні після останнього повідомлення з'явилося ще одне, яке стосувалося виключно «царських пенсіонерів»: «Міський голова пан Герман Пинтя звернувся до губернатора Трансністрії проф. Г. Алексяну з питанням про долю колишніх царських пенсіонерів, тобто чиновників царського часу, офіцерів та ін. осіб, які отримували пенсію у дореволюційний час, але були позбавлені її радянською владою. Губернатор Трансністрії роз'яснив, що всіх цих осіб, які мають відповідні документи, необхідно зареєструвати, що й буде зроблено відділом громадського піклування Одеського муніципалітету. Про терміни реєстрації буде повідомлено в нашій газеті» (Одесская газета, 1942, 65: 3).

Пізніше датами цієї реєстрації були встановлені 18, 19 і 20 травня. З собою треба було мати пенсійну книжку або документ, що доводив отримання пенсії в царські часи, і паспорт (Одесская газета, 1942, 80: 3).

У фонді Р-4198 Державного архіву Одеської області збереглося тільки дві справи пенсійного відділу дирекції примарії Одеського муніципалітету. Там є відомості обліку цієї категорії населення і щоденні звіти районів. Так, пенсійний відділ 5-го району міста доповів, що «за 18–20 травня було перереєстровано 25 пенсіонерів царського часу» (Державний архів Одеської області, спр.1, 3). Далі були подані їх списки.

Де кілька разів протягом червня – серпня 1942 року в «Одеській газеті» з'являлися маленькі повідомлення, що Муніципалітет звертався до губернатора з проханням про пришвидшення виділення коштів на виплату

пенсій. Таких повідомлень знайдено шість. Текст статей фактично повторюється: «Потреби пенсіонерів. Низка пенсіонерів подала на ім'я міського голови Одеського муніципалітету запити з проханням врахувати їхнє тяжке становище та полегшити їхнє існування. Пенсіонери ще раз просять міського голову звернутися до губернатора з проханням про прискорення виплати пенсії та забезпечити пенсіонерів паливом, гасом, хлібом, продуктами харчування та довідками про знижку на квартирну платню. З усіх цих питань міським головою нарівні зі службовцями Муніципалітету вжито необхідних заходів, а в питаннях, що залежать від Муніципалітету, прохання передано відділу громадського піклування Медико-санітарної дирекції» (Одесская газета, 1942, 138, 3).

Але на це ані відповіді, ані самих пенсій не видно було до серпня 1942 року.

Зрештою, в серпні 1942 року в пресі з'явилося таке повідомлення:

«Муніципалітет м. Одеси нещодавно надав пану губернатору Трансністрії доповідь з приводу положення пенсіонерів, повідомивши про те, що до цього часу не була виплачена жодна пенсія на тій підставі, що Муніципалітет не має у своєму розпорядженні необхідних фондів. Оскільки згідно з постановою пана губернатора Трансністрії пенсії мають сплачуватись із фондів Губернаторства, то Муніципалітет просив надати у його розпорядження відповідну суму для того, щоб виплачувати пенсії. На цю доповідь Муніципалітет отримав відповідь, що питання про пенсії буде вирішене одночасно з виданням нових правил для виходу на пенсію, які будуть введені в дію з 1 вересня 1942 року» (Питання про пенсії, Одесская газета, 1942, 170, 4).

3. Пенсійне законодавство окупаційної влади Трансністрії

Базові основи окупаційного пенсійного законодавства були викладені у Наказі № 78 Головного військового командування Військового управління цивільного губернатора Трансністрії та за підписом Г. Алексяну від 21 серпня 1942 року. Документ цей дуже великий, тому дамо лише тези з нього, щоб можна було зрозуміти, як румуни збиралися організовувати соціальні виплати.

Пенсії мали видаватися на підставі цього наказу до остаточного затвердження положення про пенсіонерів та всіх, хто має на те право, за винятком осіб, які отримували пенсії з центральної пенсійної каси Румунії.

Був затверджений мінімальний розмір пенсії: у селі – 10 марок, у місті – від 20 марок на місяць. Максимальний розмір – 200 марок на місяць.

Право на пенсію отримували усі чиновники, офіцери, особи духовного звання, службовці, робітники, які працювали як за царського режиму, так і за радянської влади.

Пенсії відрізнялися за двома категоріями:

- 1) пенсія з інвалідності;
- 2) пенсія за вислугою років.

Пенсію з інвалідності мали змогу отримувати усі працівники у трьох випадках: а) коли хвороба була пов'язана з каліцтвом або травмою, а також із захворюванням, яке виникло на службі або виробництві; б) під час служби, але не під час виконання службових обов'язків; в) з інших причин.

Особи цих категорій розбивалися на три групи: а) інваліди, не здатні зовсім до праці; б) не можуть продовжувати роботу за своєю професією; в) можуть працювати, але за іншою спеціальністю. Інваліди першої категорії отримували 100% пенсії, що їм належала, плюс 20% надбавки. Інваліди другої категорії отримували 75%, інваліди третьої категорії отримували 50% пенсії. Право на пенсію набувалося стажем працівника, який мав бути не меншим від 10 років, а за кожен рік роботи понад 10 років друга та третя категорії отримували по 3% додатково за кожен рік служби, але не більше ніж на 100%.

Оклад зарплатні, з якого обчислювалася пенсійна сума, брався середньомісячний протягом року роботи працівника за розрахунком еквівалента 10 крб = 1 марці.

Особи, які отримали інвалідність під час служби, але не через неї, одержували ті самі суми, що й пенсіонери, які отримували пенсії за вислугу років. Верхній вік для працівників, які перебували на службі (для чоловіків та жінок) становив 57 років. Після цього віку працівник автоматично переводився на пенсію, причому максимальний стаж роботи становив 10 років.

Для працівників, які перебували на важких роботах (шахтарі, льотчики, моряки, кочегари, службовці залізниць), максимальний вік становив 50 років при 10-літньому стажі роботи, а кожних додаткових 5 років роботи за цими професіями зараховувалися за 10 років. Кожен, хто пропрацював 25 років, мав право піти зі служби та отримувати пенсію за вислугою років, а жінки, які досягли 57 років і мали дітей, мали право звільнитися та перейти на пенсію за наявності 15-річного трудового стажу.

Якщо годувальник сім'ї помирає з причин, що залежали від роботи, його спадкоємці отримували 100% належної йому пенсії. Якщо він помирає з незалежних від підприємства причин, то пенсія виплачувалася відповідно до прав годувальника сім'ї на отримання пенсії. Спадкоємцями вважалися вдова, діти віком до 16 років, а якщо вони навчалися, то до 18 років. Якщо спадкоємці були нездатні до праці, вони отримували пенсію довічно, як і батьки. У разі загибелі годувальника сім'ї не з провини підприємства за одного спадкоємця сплачувалося 50%, двох – 75%, трьох – 100% належної суми. Круглі сироти отримували усі 100%.

Спадкоємці загиблого від репресій або у боротьбі з радянською владою одержували 100% його останнього заробітку плюс 20% надбавки.

У разі тимчасової непрацездатності робітника та тяжкої форми захворювання йому виплачувалася протягом 6 місяців допомога, а потім він переводився на пенсію. Жінки після пологів отримували допомогу у розмірі двомісячного окладу.

Втрачали право на пенсію засуджені за кримінальні злочини та засуджені за дії, спрямовані проти державного режиму Трансїстрії.

Видача пенсій мала здійснюватися через пенсійні каси Муніципалітету.

Для покриття витрат на утримання пенсіонерів працівники повинні були виплачувати зі своєї зарплатні 5% щомісяця. Крім того, 5% виплачувало підприємство, 1% вносився із бюджету сіл та комун. Ці кошти

надходили у фонд Губернаторства, а якщо їх не вистачало для покриття витрат, то різницю мало додавати Губернаторство.

Встановлення пенсій повинно було початися з 10 вересня 1943 р. Прийом звернень до комісії зі встановлення пенсій разом із оригіналами документів про трудовий стаж або засвідченими нотаріальним порядком копіями проводився до 25 вересня, а потім протягом першого місяця після виходу працівника зі служби. Комісії склалися: в Одесі з міського голови чи його представника, представника фінансової Дирекції, представника відділу громадського піклування та секретаря; у селах із примарії, делегата фінансового органу та делегата відділу громадського піклування. По повіту ці комісії призначалися префектом повіту. Незгодні з рішеннями комісії мали змогу оскаржити їх у 15-денний термін у місцевій чи центральній комісії, відправивши документи поштою.

Особа, яка мала право на пенсію, отримувала з Губернаторства спеціальну пенсійну книжку, за якою виплачувалася пенсія з дня зарахування (Державний архів Одеської області, спр. 1, 35).

Якщо не розглядати подробиці, то треба визнати, що цей нормативний акт відповідає навіть більшості сучасних пенсійних законів. Вік виходу на пенсію, категорії, норми виплат тощо можна характеризувати як нормальні для більшості державних систем.

Однак ще рік витратила бюрократична система Трансїстрії та Муніципалітету міста на створення пенсійних комісій, з'ясування та уточнення списків, категорій, норм виплати пенсій одеситам, медичний огляд інвалідів, оформлення та видачу пенсійних книжок тощо. При цьому населення регулярно інформувалося в газетах про ці кроки влади, про що ми знаходимо більше десяти різних повідомлень в газетах «Одесская газета» та «Молва».

В цей рік вони платили тільки так звані персональні пенсії особисто від губернатора чи міського голови. До винятків, які вдалося встановити, можна віднести пенсію вдові генерала-інженера О.В. Груеля, розстріляного більшовиками у 1919 р., вдові колишнього окружного інспектора Одеського навчального округу царської Росії В.І. Марданова (Одесская газета, 1942, 136, 4), вдові професора Іллі Каменського (Одесская газета, 1942, 131, 3), вдові О.М. Дерibasа «за особливі заслуги покійного, який займався історичними проблемами Одеси» (Одесская газета, 1942, 150, 3) та вдові Теофіла Ріхтера – композитора, органіста одеської лютеранської кірхи, якого розстріляли НКВС у 1941 році (Одесская газета, 1942, 159, 3). Усі вони отримували пенсію розміром у 100 марок. Крім того, за клопотанням Румунської православної духовної місії, губернатору було дозволено видавати пенсії старому духовенству, а також вдовам священників та дружинам репресованого духовенства (Одесская газета, 1942, 245, 5).

Зрештою, пенсійне законодавство і те, що ми зараз назвали б «страхова медицина», були кодифіковані в єдиному великому наказі губернатора Трансїстрії № 132 від 19.08.1943 р. (Молва, 1943, 214, 4). З нових розділів там додалися такі: «Пенсії спеціальні по праці та персональні пенсії», «Допомога при тимчасовій втраті працездатності», «Допомога при одруженні», «Допомога на поховання», «Медичне обслуговування,

перев'язки та медична допомога». Наказ дуже великий за обсягом, тому немає сенсу його тут публікувати.

Його логічним продовженням була Постанова губернатора № 4603 від 1.10.1943 р., у якій розписувалися механізми створення та наповнення пенсійних фондів та фондів соціального страхування Губернаторства, муніципалітетів, районів та комун. Там само ретельно була розписана сама процедура нарахування та виплати пенсії та страхової матеріальної допомоги. Органом, який відповідав за виконання цих нормативних актів, був відділ праці Муніципалітету (Молва, 1943, 260, 4).

4. Реєстрація пенсіонерів Одеси та стан виплат

Якщо враховувати, що румуни рік займалися реєстрацією осіб пенсійного віку, інвалідів і всіх, хто мав право на отримання виплат, то зрозумілим стає, що вже з жовтня 1943 року одеські пенсіонери почали отримувати гроші (Молва, 1943, 253, 5).

Після цього ми знаходимо декілька підтверджень того, що пенсії почали виплачувати більш-менш регулярно. Ми можемо зрозуміти, про які суми і яку кількість пенсіонерів ідеться. Так, у статті «Видача пенсій» в «Одеській газеті» від 18.12.1943 року сповіщалося: «Пенсійний відділ одеської служби праці Губернаторства Транснестрії продовжує подальший прийом пенсіонерів з числа тих, хто раніше подав прохання. На 16 грудня зареєстровано вже 6 087 пенсіонерів, причому з цієї кількості відмовлено лише 194 особам, які не мають відповідних юридичних обґрунтувань. Частину з них передано Міському патронажу громадських та соціальних справ при Одеському муніципалітеті для надання їм необхідної матеріальної допомоги. За цей час 4 630 пенсіонерів отримали пенсію у розмірі одного мільйона ста вісімдесяти трьох тисяч п'ятисот сімдесяти восьми РККС. Нараховано вже пенсію 5 142 пенсіонерам у сумі 131 048 РККС. Подальша виплата та прийом прохань триває, причому всі пенсіонери, що зараховуються, повинні будуть до 30 грудня ц.р. отримати всі належні їм суми, у тому числі і знову зараховані пенсіонери отримують пенсію за 4 місяці (вересень, жовтень, листопад та грудень)» (Одесская газета, 1943, 292, 4).

Це підтверджується у таблиці звіту про роботу секції пенсій Управління праці м. Одеси за період з 22 жовтня до 31 грудня 1943 року. Там вказано, що секція почала функціонувати 22 жовтня і прийняла від Примарії запити та справи від пенсіонерів, за якими частково відбулося нарахування пенсій. Крім того, були прийняті справи від п'яти колишніх пунктів зі старими архівними справами, з ними була проведена робота та перевірка. Всього за цей період було взято до роботи 11 101 справу.

З 28 жовтня почалася виплата пенсій за вересень, жовтень 1943 р., а з 20.11.1943 р. за три місяці (Державний архів Одеської області, спр. 1, 111).

У звітній таблиці вказано, що з 28.10.1943 до 31.12.1943 року виплата пенсій у місті здійснювалася таким категоріям (кількість осіб / сума):

- 1) за інвалідністю (1 914 чол. / 545 848 марок);
- 2) за віком (1 727 чол. / 487 436 марок);
- 3) за вислугою років (183 чол. / 46048 марок);
- 4) члени родин (2 688 чол. / 768 850 марок);

Всього 6 512 особам було виплачено 1 848 183 марки (Державний архів Одеської області, спр.1, 113).

З 1 до 15 січня 1944 року до цієї цифри додалося ще 150 осіб.

Питання про те, чому з тих 20 тис. пенсіонерів, які мешкали в Одесі на початку 1942 року, відповідний облік, реєстрацію щодо отримання пенсії у грудні 1943 р. пройшли тільки шість з половиною тисяч, залишається поки що без відповіді. У Державному архіві Одеської області не були знайдені документи, які могли б пояснити цю нестачу. Однак загальна картина діяльності пенсійних органів Транснестрії та муніципалітету Одеси, повна нормативна база цієї сфери життя мешканців міста, механізми реалізації пенсійного законодавства і грошові суми, які на ці потреби витрачала окупаційна влада, нам тепер зрозумілі.

5. Висновки.

Таким чином, на основі комплексного вивчення усіх типів наявних документів та масиву газетних публікацій окупаційної доби можна зробити висновки щодо кількості пенсіонерів та стану пенсійного та соціального забезпечення окремих категорій населення Одеси у роки румунсько-німецької окупації. Зокрема, кількість пенсіонерів міста становила близько 20 тис. осіб, тобто понад 7,2% від загальної кількості містян. Крім низки адміністративних, кримінально-процесуальних, господарчих актів, адміністрацією Транснестрії, губернатором Г. Алексяну було видано декілька нормативно-правових актів, які регламентували порядок пенсійного забезпечення місцевого населення. По-перше, це Наказ № 78 від 21 серпня 1942 року Головного військового командування військового управління цивільного губернатора Транснестрії та Наказ № 132 від 19.08.1943 р., який був фактичною фінальною кодифікацією соціально-пенсійного законодавства Транснестрії. Безумовно, дія зазначених актів не розповсюджувалася на єврейське населення, яке було тотально знищене окупантами в цей самий час. Окупаційна влада шукала шляхи забезпечення мінімальним прожитковим мінімумом непрацездатної частини міста, запобігаючи масовій смертності та впливаючи на рівень лояльності колишніх радянських громадян, які опинилися під їх владою. Аналіз архівних документів дає підстави стверджувати, що бюрократична машина окупантів характеризувалася інертністю та неквапливістю в соціальній роботі, в результаті чого тільки оформлення списків, перевірка документів та реєстрація одеських пенсіонерів зайняла майже півтора роки (з весни 1942 до жовтня 1943 р.). Ми не можемо стверджувати, що румунська адміністрація в Транснестрії переймалася проблемою виплат пенсій радянським громадянам всіх категорій, взявши на себе відповідальність за гуманітарну складову частину антигуманного явища окупаційної системи. Це була необхідність для забезпечення влади від соціальних вибухів та гуманітарної катастрофи. Методика, яку використовували окупанти, виглядає майже нормально навіть для сучасного сприйняття. Така методика відповідала вже сформованому в Європі соціальному законодавству. Це дещо змінює шаблонний погляд на окупацію і примушує продовжувати дослідження цієї теми.

Література:

1. Arhiva Națională a Republicii Moldova. f. 706, inv. 1, d. 1219, v. II.
2. Будницький О.В. (укладач). Одесса: жизнь в оккупации. 1941–1944. Москва : РОСПЭН, 2013. 231 с.
3. Вінцовський Т.С., Нікульча І.Я. Українське самостійницьке підпілля у Транснїстрїї (1941–1944 рр.). *Український історичний журнал*, 2007. № 5. С. 123–134.
4. Всесоюзная перепись населения 1939 года: основные итоги / сост. Ю.А. Поляков и др. ; редкол. : чл.-кор. РАН Ю.А. Поляков и др. Москва : Наука, 1992. 254 с.
5. Вопросы о пенсиях. *Одесская газета*. 1942. 28 августа. № 170.
6. Гогун А. Между Гитлером и Сталиным. Украинские повстанцы. Харьков : Фолио, 2018. 363 с.
7. Державний архів Одеської області. Ф. 92, оп. 2, спр. 79.
8. Державний архів Одеської області. Ф. Р-4198, оп. 1, спр. 1.
9. Державний архів Одеської області. Ф. Р-2353, оп. 1, спр. 1.
10. Державний архів Одеської області. Ф. Р-2294, оп. 1, спр. 1.
11. Левит И. Участие фашистской Румынии в агрессии против СССР. Истоки, планы, реализация (1.IX.1939 – 19.XI.1942). Кишинёв : Штиинца, 1981. 391 с.
12. К сведению пенсионеров. *Одесская газета*. 1942. 14 мая. № 80.
13. Михайлуца М.А. Організація релігійного життя в губернаторстві Транснїстрія (1941–1944 рр.). *Український історичний журнал*. 2011. № 2. С. 80–90.
14. Молва. 1943. 22 августа. № 214.
15. Молва. 1943. 16 октября. № 260.
16. Молва. 1943. 8 октября. № 253.
17. Одесская газета. 1941. 24 декабря. № 20.
18. Одесская газета. 1942. 24 февраля. № 44.
19. Одесская газета. 1942. 13 марта. № 51.
20. Одесская газета. 1942. 12 февраля. № 39.
21. О пенсиях. *Одесская газета*. 1942. 10 февраля. № 38.
22. О пенсионерах. *Одесская газета*. 1942. 29 марта. № 58.
23. О старых пенсионерах. *Одесская газета*. 16 апреля 1942. № 65.
24. Одесская газета. 1942. 25 июля № 136.
25. Одесская газета. 1942. 28 июля. № 138.
26. Одесская газета. 1942. 30 июля. № 141.
27. Одесская газета. 1942. 8 августа. № 150.
28. Одесская газета. 1942. 17 августа. № 159.
29. Одесская газета. 1942. 19 ноября. № 245.
30. Одесская газета. 1943. 18 декабря. № 292.

References:

1. Arhiva Națională a Republicii Moldova [National Archives of the Republic of Moldova]. f. 706, inv. 1, d. 1219, v. II.
2. Budnytskyi O.V. (2013) (ukladach), Odessa: zhyzn v okkupatsyy. 1941–1944. [Odessa. Life in the occupation. 1941–1944] Moskva: ROSPEN [In Russian].
3. Vintskovskiy T. S, Nikulcha I.Ia. (1992) Ukrainske samostiynyske pidpillia u Transnistrii (1941–1944 rr.) [Ukrainian independency underground in Transnistria (1941–1944)]. *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal*, 2007. № 5, p. 123–134 [In Ukrainian].
4. Vsesoiuznaia perepys naseleniya 1939 goda: osnovnyje itogi [All-Union census of 1939: main conclusions]. Moskva : Nauka. [in Russian]
5. Voprosy o pensiyakh. Odesskaia gazeta. 1942. [Questions about pensions. Newspaper of Odessa] 28 august. № 170. [in Russian]
6. Hohun A. Mezhdz Gytlerom y Stalinym. Ukrainskie povstantsy. Kharkov: Folyo, 2018. [in Russian]
7. Derzhavnyi arkhiv Odeskoi oblasti. [State archive of Odessa region] F. 92, op. 2, spr. 79. [in Russian]
8. Derzhavnyi arkhiv Odeskoi oblasti. [State archive of Odessa region] F. R-4198, op. 1, spr. 1. [in Russian]
9. Derzhavnyi arkhiv Odeskoi oblasti. [State archive of Odessa region] F. R-2353, op. 1, spr. 1. [in Russian]
10. Derzhavnyi arkhiv Odeskoi oblasti. [State archive of Odessa region] F. R-2294, op. 1, spr. 1. [in Russian]
11. Levyt, Y. Uchastye fashystskoi Rumynii v agressii protiv SSSR. Istoki, plany, realizatsiya (1.IX.1939 – 19.XI.1942). [The participation of fascist Romania in the aggression against the USSR. Origins, plans, implementation (1.IX.1939 – 19.XI.1942)] Kyshyn'ov: Shtyynntsa, 1981. [in Russian]
12. K svedeniyu pensyonerov. Odesskaia gazeta. [For pensioners. Newspaper of Odessa] 1942. 14 may № 80. [in Russian]
13. Mykhailutsa M.A. Orhanizatsiia relihiinoho zhyttia v hubernatorstvi Transnistriia (1941–1944 rr.) [Organisation of religious life in Transnistria governorship]. *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal*. 2011, № 2, C. 80–90. [In Ukrainian].
14. Molva. 1943. 22 avgusta. № 214 [in Russian]
15. Molva. 1943. 16 oktyabrya. № 260 [in Russian]
16. Molva. 1943. 8 oktyabrya. № 253 [in Russian]
17. Odesskaya gazeta. [Newspaper of Odessa] 1941. 24 dekabrya. № 20. [in Russian]
18. Odesskaya gazeta. 1942. [Newspaper of Odessa] 24 fevralya. № 44. [in Russian]

19. Odesskaya gazeta. [Newspaper of Odessa] 1942. 13 marta. № 51. [in Russian]
20. Odesskaya gazeta. [Newspaper of Odessa] 1942. 12 fevralya. № 39 [in Russian]
21. O pensiyah. Odesskaya gazeta. [About pensions. Newspaper of Odessa] 1942. 10 fevralya. № 38. [in Russian]
22. O pensionerah. Odesskaya gazeta. [About pensioners. Newspaper of Odessa] 1942. 29 marta. № 58. [in Russian]
23. O staryh pensionerah. Odesskaya gazeta. [About old pensioners. Newspaper of Odessa] 16 aprelya 1942. № 65. [in Russian]
24. Odesskaya gazeta. [Newspaper of Odessa] 1942. 25 iyulya № 136. [in Russian]
25. Odesskaya gazeta. [Newspaper of Odessa] 1942. 28 iyulya. № 138. [in Russian]
26. Odesskaya gazeta. [Newspaper of Odessa] 1942. 30 iyulya. № 141. [in Russian]
27. Odesskaya gazeta. [Newspaper of Odessa] 1942. 8 avgusta. № 150. [in Russian]
28. Odesskaya gazeta. [Newspaper of Odessa] 1942. 17 avgusta. № 159. [in Russian]
29. Odesskaya gazeta. [Newspaper of Odessa] 1942. 19 noyabrya № 245. [in Russian]
30. Odesskaya gazeta. [Newspaper of Odessa] 1943. 18 dekabrya № 292. [in Russian]

Стаття надійшла до редакції 29.11.2021.
The article was received 29 November 2021.

УДК 061.2:329.78-057.875](437=161.3) «1921/1939»
DOI <https://doi.org/10.32999/ksu2786-5118/2021-35-2>

БІЛОРУСЬКІ ЕМІГРАНТСЬКІ СТУДЕНТСЬКІ ОРГАНІЗАЦІЇ В ЧЕХОСЛОВАЧЧИНІ (1921–1939 РР.)

Іванцова Євгенія Олександрівна,
аспірантка III року навчання
Таврійського національного університету
імені В.І. Вернадського
yevheniiaivantsova@gmail.com
orcid.org/0000-0003-2790-6059

Мета роботи. Стаття присвячена аналізу білоруських студентських організацій на території Чехословаччини в 1921–1939 рр. Виклад базується на комплексному дослідженні періодичних видань студентських організацій, серед яких чільне місце займав друкований орган Білоруського студентського союзу «Студентська думка».

Методи. Головна увага приділена діяльності білоруських студентських організацій в руслі загальноєвропейського студентського руху. За допомогою використання методу синтезу було встановлено, що, попри строкатість білоруського студентського руху, він все ж таки стояв на одних позиціях (окрім студентів-комуністів). Це, зокрема, виявилось у створенні надорганізації «Об'єднання білоруських студентських організацій», що й дало можливість проведення вдалої міжнародної роботи (діяльність в Міжнародній студентській конфедерації, участь в різноманітних зібраннях та зборах). Під час дослідження був використаний історичний метод для визначення не лише причин та передумов створення організацій, а й подальшої їхньої діяльності.

Результати. Визначено причини становлення Чехословаччини як білоруського студентського центру в досліджуваній період. Проаналізовано чисельність, політичну спрямованість та діяльність кожного з об'єднань.

Під час розгляду білоруських студентських організацій не був відкинутий вплив політики Чехословаччини стосовно мігрантів. Яскравим прикладом такої політики стала «російська акція» Чехословацького уряду. Визначено взаємозв'язки з представниками інших діаспор.

Висновки. Доведено, що, попри виклики, які стояли перед білоруським студентством, воно було досить активним, зокрема й на міжнародній сцені. Також воно не залишалось осторонь загальнодіаспорної діяльності білорусів, активно реагуючи на події в середовищі політичної еміграції.

Ключові слова: «Об'єднання білоруських студентських організацій», білоруське студентство, студентський рух, Міжнародна студентська конфедерація.

BELARUSIAN EMIGRANT STUDENT ORGANIZATIONS IN CZECHOSLOVAKIA (1921–1939)

Ivantsova Yevheniia Oleksandrivna,
Third-year postgraduate,
V. I. Vernadsky Taurida National University
yevheniiaivantsova@gmail.com
orcid.org/0000-0003-2790-6059

The purpose of the work. The article is devoted to the analysis of Belarusian student organizations on the territory of Czechoslovakia in 1921–1939.

Methods. The main focus is on the activities of Belarusian student organizations in line with the pan-European student movement. Using the method of synthesis, it was established that the student, despite the diversity of the Belarusian movement, he still stood in the same position (except for communist students). This was manifested primarily in the creation of a super-organization – the Association of Belarusian Student Organizations, which gave the opportunity to conduct global international work (activities in the International Student Confederation, participation in various assemblies and meetings). During the study of organizations, the historical method was used to determine not only the reasons and prerequisites for their creation, but also further activities.

Results and scientific novelty of the study. The reasons for the formation of Czechoslovakia as a Belarusian student center in the study period are identified. The number, political orientation and activities of each of the associations were analyzed.

At the corner of Belarusian student organizations, the influence of Czechoslovakia's policy on migrants, a clear example of which was the "Russian action" of the Czechoslovak government, was not ruled out. Relationships with representatives of other diasporas have been identified.

Conclusions. It is proved that despite the challenges he faced, Belarusian students were quite active, especially on the international stage. It also did not stay away from the general diaspora activities of Belarusians, first of all, actively reacting to the events in the environment of political emigration.

Key words: Association of Belarusian Student Organizations, Belarusian Students, Student Movement, International Student Confederation.

1. Вступ

Суспільно-політичні процеси в сучасній Білорусі, особливо наростання політичних репресій після президентських виборів 2020 р., приводять, крім іншого,

до різкого збільшення еміграції з цієї країни як представників політичної опозиції, так і доволі широких груп демократично налаштованої інтелігенції й студентської молоді. Щоб адекватно оцінити стан і перспективи

цієї новітньої хвилі еміграції, доцільно уважно придивитись до подібної ситуації столітньої давності, коли внаслідок небачених суспільних потрясінь 1917–1920 рр. за межами Білорусі опинилось велике число і політиків, і творчої молоді. Що стосується останньої, то найбільш інформативним може стати вивчення її становища в Чехословацькій Республіці (ЧСР), де білоруське студентство було найчисельнішим, а його суспільне життя – достатньо організованим.

Отже, у статті поставимо за мету різнобічно охарактеризувати діяльність білоруських емігрантських студентських організацій у Чехословаччині в 1920–1930-ті роки, окреслити її місце в загальноєвропейському студентському русі та висвітлити зв'язки студентства з представниками білоруської політичної еміграції.

2. Викладення основного матеріалу

Студентство – одна з найактивніших соціальних груп. Неодноразово воно виступало рушієм суспільно-політичних змін. Так сталося і з білорусами.

Попри те, що на початку ХХ ст. представники цього народу були лише на старті процесу самоусвідомлення як окремої нації, білоруські студенти почали тоді створювати культурно-освітні організації за межами своєї країни. Одним з перших був гурток «Табір». Заснував його в 1905 р. студент Карлового університету Янка Крагельські. Метою «Табору» було не лише вивчення історії та культури рідного народу, а й, що важливіше, ознайомлення чеського суспільства з минулими і сьогоденням Білорусі (Ляхоўскі, 2012: 371).

Ситуацію з самоусвідомленням білорусів як окремої нації кардинально змінили події Першої світової війни та Російської революції 1917 р. Білоруси почали створювати власні політичні та військові організації – Велику білоруську раду, Білоруську військову раду (м. Одеса) та ін. Наслідком же стало проголошення в 1918 р. Білоруської Народної Республіки (БНР). Однак проіснувала вона не дуже довго – до 1919 р. Згодом на білоруських теренах ще відбувались спалахи національно-визвольних змагань. А в 1921 р. за підсумками Ризького мирного договору Білорусь узагалі була розділена: до Польщі відійшла західна її частина, а під контролем більшовицької Росії опинилась східна її частина, що наприкінці 1922 р. під назвою Радянської Соціалістичної Республіки Білорусі (РСРБ) формально увійшла до складу Союзу Радянських Соціалістичних Республік (СРСР) як союзна республіка.

Усі ці суспільні катаклізми кардинально змінили умови життя населення і викликали значні міграційні процеси. Основна частина емігрантів походила з території Західної Білорусі, що пояснюється полегшеними умовами виїзду з Польщі. Проте чимало вихідців зі Східної Білорусі також опинилось за кордоном країни, куди люди тікали від більшовицького терору.

Епіцентром білоруської еміграції в міжвоєнній Європі стала Чехословаччина. І це було не випадково. Молода Чехословацька Республіка прагнула утвердитись як форпост демократії у Східній Європі і сподівалась допомогти опозиційним до більшовиків демократичним групам із теренів колишньої Російської імперії, що опинились в еміграції, культурно зрости і зорганізуватись, щоб змінити владу в Росії після швидкого і неминучого, як тоді багатьом здавалось, краху більшовизму. Отже, Урядом ЧСР за ініціативою

її Президента Т. Масарика у 1921 р. була започаткована так звана російська допоміжна акція («Ruská pomosná akce»). Вона передбачала надання великої фінансової підтримки культурно-освітній та науковій діяльності емігрантів із колишньої Російської імперії (зокрема, росіянам та українцям, але також білорусам, вірменам тощо). На ці кошти створювались університети, інші освітні та наукові заклади, виплачувались стипендії студентам. На Чехословаччину припадала лівова частка всієї допомоги, що надавалась цим групам емігрантів у країнах Європи.

Отже, уже в 1921 році 20 білоруських студентів-емігрантів отримали від Чехословацької влади стипендії на навчання. Але для більш продуктивної власної діяльності та згуртованості на чужині і кращої взаємодії з місцевою владою необхідною була висока організованість студентства. У 1921 р. в Празі за підтримки Чехословацького Уряду була заснована Білоруська громада, яка мала виконувати функції еміграційного центру. При ній одразу почала діяти Білоруська студентська секція, до складу якої спочатку входило 15 студентів-білорусів.

Поступово кількість студентів-білорусів у Чехословаччині зростала. Їх число свого піку досягло в 1922–1923 навчальному році і становило 150 осіб (найбільше за весь період 1918–1939 рр.) (Лаўскі, 1928: 22). Зауважимо, що в 1921–1923 рр. частка студентів у загальній масі білоруської діаспори перевищувала 90%. Лише наприкінці 1923 р. білоруське емігрантське середовище в Чехословаччині поповнилось представниками Уряду Білоруської Народної Республіки (далі – БНР) (В – іч, 1930: 84).

Показово, що колишні урядовці БНР (як і УНР) також прагнули підняти свій освітній рівень і ставали студентами. Деякі з них самі брались за створення студентських організацій (наприклад, Т. Гриб – Міністр внутрішніх справ та Міністр землеробства БНР, П. Бодунова – Міністр опіки). В цей період виникла найбільша кількість білоруських студентських організацій у Чехословаччині.

У 1924 р. на навчання до Чехословаччини прибуло ще 30 білоруських студентів, з них 20 отримало стипендії на навчання від чеської влади, решта навчалася за власні кошти (Зянюк, 1924: 40). У наступні роки кількість студентів-білорусів, які прибували на навчання до Чехословаччини, поступово зменшувалась. Це зумовлювалось скороченням підтримки з боку чехословацької влади. Так, у 1925 р. після налагодження відносин з Польщею Уряд Чехословаччини припинив надання стипендій емігрантам-білорусам. З цього питання влучно висловився на сторінках видання «Студентська думка» його редактор А. Зянюк: «Через відміну стипендій становище студентів значно погіршилося. Тепер вони б'ються як риба об лід» (Зянюк, 1925: 32).

Фінансові труднощі постійно стояли на заваді активної громадської діяльності студентів-білорусів.

Для кращого розуміння умов функціонування студентських організацій варто розглянути механізм їх створення та офіційної реєстрації, який був, до слова, досить сильно бюрократизований. Спочатку ініціативна група направляла статут організації до Празького поліцейського управління. У статуті обов'язково мала бути задекларована аполітичність майбутньої

діяльності. Далі Празьке поліцейське управління передавало статут до Міністерства внутрішніх справ, адже саме в його компетенції було затвердження нових громадських організацій. Якщо всі умови були виконані, то організацію реєстрували. Далі Міністерство внутрішніх справ інформувало Крайове політичне управління Праги про офіційне затвердження нової громадської організації. Крайове політичне управління інформувало про це рішення Празьке поліцейське управління, а останнє ознайомлювало з рішенням ініціативну групу. Після отримання інформації про ухвалення статуту ініціативна група повинна була повідомити про початок своєї діяльності Празькому поліцейському управлінню, яке брало на облік нову організацію та заводило на неї особову справу (Буча, 2012: 297). Це означає, що діяльність білоруських студентських та інших емігрантських організацій чехословацькою владою контролювалась з метою запобігання діям, здатним завдати шкоди внутрішній і зовнішній політиці країни.

Однією з перших білоруських студентських організацій в Чехословаччині стала організація «Білоруський селянський союз», створена навесні 1922 р. Дана організація за своєю ідеологічною спрямованістю мала центристський характер.

За ініціативи її членів у 1923 р. в Празі був створений спортивний молодіжний союз «Білоруський сокіл». Ця організація ставила за мету духовне та фізичне виховання білоруської молоді. Дівав лише 1 празький білоруський сокольський гурток, який був створений 27 лютого 1923 р. та зареєстрований в магістраті Праги. Проіснував «Білоруський сокіл» лише рік. Основною причиною його ліквідації стали фінансові труднощі, які були звичним явищем для білоруської діаспори. Давалась взнаки й відсутність вільного часу в студентів, які були вимушені не лише навчатися, а й працювати. Відлякувала від «Білоруського сокола» й релігійна ангажованість його засновників із «Білоруського селянського союзу» (Каліна, 1930: 187).

Однією з неполітичних платформ для об'єднання студентства стало «Білоруське (Кривицьке) культурне товариство ім. д-ра Ф. Скорини». Засноване в травні 1925 р. за ініціативи Т. Гриба (Лаўскі, 1928: 23), воно позиціонувало себе як відкрита громадська наукова академія. На його засіданнях зачитувались доповіді та реферати, відбувались дискусії. Була налагоджена співпраця з закордонними (чеськими, словацькими, німецькими та ін.) та західнобілоруськими культурно-просвітницькими установами. Час припинення його діяльності невідомий (Ляхоўскі, 2012: 401).

Незважаючи на фінансові труднощі, білоруські студенти займались благодійністю, беручи участь в діяльності «Товариства білоруської школи» (діяло в Польщі в 1921–1936 рр.). Його завданням став збір пожертвуваль для білоруських гімназій у Західній Білорусі. Задля цього проводилися різноманітні акції, творчі вечори та зустрічі (Лаўскі, 1928: 22).

Дуже важливою характеристикою функціонування студентських організацій білорусів-емігрантів був спектр їхніх ідеологічних уподобань. Загалом у першій половині 1920-х рр. більшість білоруських студентів стояла на пробілоруських та незалежницьких позиціях. В цей час комуністична ідеологія залишалася на узбіччі громадсько-політичного життя білоруської

діаспори. Основні ідейні дискусії між білорусами Чехословаччини точилися лише стосовно вибору шляхів та методів досягнення незалежності Білоруської Народної Республіки. На користь останнього твердження свідчить і те, що білоруська громада була поділена на прихильників ліво-соціалістичних та ліберально-демократичних поглядів.

Однак у подальшому процес ідеологічного розмежування білоруського студентства в Празі посилювався. Так, від «Білоруської студентської секції» на ґрунті особистих антипатій до керівництва відокремилась група діячів, які утворили «Студентську секцію при білоруській громаді в Празі», пізніше перейменовану в «Білоруську студентську секцію поступової думки». Остання проіснувала недовго через перехід більшості до «Групи марксистів».

Однією з додаткових проблем у житті багатьох представників білоруського студентства була складність їхньої самоідентифікації як власне білорусів. Яскравим прикладом стали події весни 1924 р. Тоді семеро членів «Білоруської студентської секції» вийшли з-під опіки Чесько-українського комітету з надання допомоги українським та білоруським студентам (організації, яка діяла в Чехословаччині в 1920-х рр. і займалась фінансовою підтримкою студентської молоді) та перейшли до комітету з забезпечення освітою російських студентів в ЧСР (комітет був створений Урядом Чехословаччини в рамках реалізації російської акції в 1921 р. Його метою була допомога студентам-емігрантам. Організація проіснувала до 1935 р.). Не дивним, а навіть закономірним видається й те, що підбурювачами стали марксист П. Цветков та Я. Бабровіч (студент Карлового університету) (Буча, 2019: 452).

Частина колишніх членів «Білоруської студентської секції» утворила «Об'єднання білоруського поступового студентства» (далі – ОБПС). Це було плюралістичне утворення, до складу якого входили як білоруські незалежники, так і комуністи. Друкованим органом ОБПС став часопис «Перавясла», якого вийшло 6 номерів.

Окрім Т. Гриба (студент філософського факультету Карлового університету), який стояв на чолі ОБПС, до керівництва входили Г. Дварчанін (студент історико-філологічного факультету Карлового університету), Я. Мамонько (студент Празького комерційного інституту), П. Бодунова (студентка Українського високого педагогічного інституту ім. М. Драгоманова в м. Прага), В. Жук-Гришкевич (студент філософського факультету Карлового університету), Є. Диліс (Каліна, 1930: 187).

«Об'єднання білоруського поступового студентства» також розпалося на групи. У березні 1923 р. у складі ОБПС почав діяти марксистський гурток, створений за ініціативою П. Цветкова та Я. Бабровіча. Лівими була створена «Група марксистів», пізніше перейменована в «Союз студентів – громадян РСРБ». Ця група була малочисельною і в період найбільшого розвитку об'єднувала 30–35 осіб.

Група «Об'єднання білоруського поступового студентства» на чолі з У. Жилкою та Г. Дварчаніним заснувала товариство «Незалежність». Крім того, колишні учасники ОБПС вступили до організації «Єдинство руської культури», у такий спосіб ставши на ворожі щодо відновлення БНР позиції. Студенти, які

стояли на соціалістичних позиціях, створили товариство «Вільна громада» (Лаўскі, 1928: 22). Восени 1924 р. ОБПС припинило своє існування (Буча, 2019: 457).

Розділення білоруського студентства збіглося в часі з розбратом у середовищі політичної еміграції. Остання стояла на роздоріжжі через питання подальшої долі БНР. Врешті-решт, у 1925 р. на Берлінській політичній конференції більшість білоруських урядовців на чолі з О. Цвікевичем (головою Ради Народних Міністрів БНР (Уряду)) виступила за самоліквідацію БНР, передачу своїх повноважень РСРБ та визнання Мінська єдиним культурним та політичним центром. Частина діячів БНР на чолі з головою Ради БНР П. Кречевським не визнала цього рішення, а представники студентства на знак незгоди покинули конференцію. Т. Грив підсумував рішення конференції так: «Білоруським незалежникам не вдалося перемогти інерцію взаємних непорозумінь, вийти зі становища безпринципової примітивності та стати реальним моральним центром білоруського визвольного руху» (Ляхоўскі, 2012: 376).

Розрізненість та нездатність консолідуватись стали відмінними рисами білоруської політичної еміграції. Особливо це стало помітно в другій половині 1920-х рр. Якраз тоді більшовики, у т.ч. влада РСРБ, почали активну роботу серед емігрантів і розгорнули фінансування діяльності прорадянських студентських організацій в Литві, Польщі, Латвії та Чехословаччині. Для цього 5 травня 1925 р. на закритому засіданні РНК РСРБ на період до кінця бюджетного 1926 р. було асигновано 25 000 карбованців (Буча, 2019: 461). Ці два фактори стали причиною швидкого поширення комуністичної ідеології в середовищі білоруського студентства.

Навесні 1925 р. на засіданні «Групи марксистів» за зразком існуючих студентських організацій було вирішено заснувати «Союз студентів – громадян РСРБ». Голова союзу М. Кавцевич після контакту з представництвом СРСР в Празі отримав інструкції для діяльності майбутньої організації. Офіційно чехословацька влада зареєструвала союз лише 23 червня 1926 р. За статутом діяльність союзу мала неполітичний характер.

На організаційних зборах було проголошено, що головною метою є «допомога молоді отримати радянське громадянство та дозвіл на в'їзд до РСРБ після закінчення навчання». До президії союзу увійшли М. Кавцевич (голова), Г. Муха (заступник голови), М. Рагуля, Р. Тананко, М. Шиманко. У травні 1925 р. «Союз студентів – громадян РСРБ» був зареєстрований як філія «Союзу студентів – громадян УСРР» (організація, яка виникла в 1923 р., стояла на комуністичних позиціях, увійшла до складу «Союзу студентів – громадян СРСР»). Переважно членами союзу були студенти Празької політехніки. На початку 1930-х рр. свою діяльність «Союз студентів – громадян БРСР (1927 р. РСРБ була офіційно перейменована у Білоруську Радянську Соціалістичну Республіку – БРСР) припинив (Буча, 2019: 460).

Більшість студентів-прихильників БРСР, які все ж таки вирішили повернутись, була репресована в 1930-ті роки.

Через розпорошеність білоруського студентства виникла потреба створення студентської неполітичної організації, яка б об'єднала білоруських студентів,

що мешкали в різних країнах Європи. Після тривалих перемовин 20 серпня 1924 р. на з'їзді білоруських студентів постало «Об'єднання білоруських студентських організацій» («Аб'яднаньне Беларускіх Студэнскіх Арганізацыяў») (далі – ОБСО). Ця подія стала важливим кроком в консолідації білоруського студентства (Лаўскі, 1928: 22). Представник комуністично орієнтованого студентства Я. Бабровіч намагався перешкодити об'єднанню, висловившись за чітке визначення політичного спрямування ОБСО, але його пропозиція була відхилена, тому він покинув з'їзд (Буча, 2019: 455). До керівних органів ОБСО належали такі: з'їзд, президія, ревізійна комісія та мировий суд (Грыб, 1928: 16). Центральний офіс розташовувався у Празі. Зазначена організація була багатолюдною організацією як для невеликої білоруської діаспори. Станом на 1930 р. до її складу входило 540 осіб.

ОБСО розгорнуло широку діяльність у сфері міжнародних студентських зв'язків. Одним із важливих завдань, що поставило перед собою ОБСО, став вступ до СІЕ (Міжнародної студентської конфедерації). На цьому шляху білоруси зіткнулися з протидією з боку російських студентських організацій. Протидія виявлялась у спрямуванні протестів до конгресу організації. Незважаючи на це, в 1926 р. ОБСО увійшло до складу СІЕ. На шляху до вступу найбільшу підтримку виявили представництва українців та сербів (Станкевіч, 1930: 8). За вступ ОБСО до СІЕ проголосували німці, англійці, американці, а утримались лише румуни та французи. З моменту вступу до СІЕ ОБСО шороку направляло своїх представників до конгресу організації (Dadatak da Šlachy moladzi, 1938: 6). Білоруське студентство, як і білоруська діаспора, мало тісні відносини з українською діаспорою. ОБСО, наприклад, налагодило співпрацю з провідною українською студентською організацією «Центральний союз українського студентства (далі – ЦЕСУС)» (В – іч, 1930: 6).

Незважаючи на задекларовану аполітичність, ОБСО висувало й політичну вимогу, яка полягала у припиненні переслідування білоруського руху окупаційними режимами (СРСР та Польщею). Слабким місцем ОБСО було недостатнє фінансування. Нерідко на сторінках часопису «Студентська думка» розміщувались прохання про фінансову допомогу організації. Нестача коштів стала причиною того, що на конгресі СІЕ не було білоруської літератури (Студэнцкая Думка. Часопіс беларускага студэнства, 1930: 22, 28, 38).

Поступово в політичному житті міжвоєнної Європи відбулися важливі зміни. СРСР пішов на угоду з Лігою Націй, а радянські студенти були прийняті до СІЕ. Цей момент використали представники польського студентства, заявивши, що, оскільки радянське студентство входить до СІЕ загалом як студентство держави, то вони не можуть погодитись з тим, щоб білоруси з Польщі виступали самостійно. Польське студентство повинно, мовляв, репрезентувати все студентство Польщі. Вони також заявили, що всі білоруські делегати проводять політичну діяльність і ворожу щодо Польщі пропаганду. Наслідком цих заяв стало виключення в 1936 р. білорусів та українців із СІЕ як окремих представництв (Dadatak da Šlachy moladzi. 1938: 6).

Щеодним напрямом діяльності білоруських студентських організацій було налагодження зв'язків у межах

загальнослов'янських спільнот. Уже в 1922 р. серед інших міждержавних студентських об'єднань білоруське студентство взяло участь у Всеслов'янському студентському з'їзді в Празі. Проте через недоброзичливі стосунки між учасниками – росіянами, поляками, білорусами, українцями, югославами та болгарами – жодних рішень на з'їзді не було прийнято.

Білоруське студентство в еміграції висловлювало солідарність з білоруським народом на батьківщині. Так, у друкованому органі Білоруського студентського союзу «Студентська думка» читаємо: «Думки та прагнення білоруського селянина повинні бути нашими думками та прагненнями, можливо, лише більш оформленими та конкретизованими...» (Каліна, 1930: 4).

Активність білоруського студентства та еміграційна політика Чехословаччини сприяли тому, що в 1920-х рр. Прага була найбільш впливовим та активним білоруським академічним центром, який існував за межами РСРБ. У 1922 – 1927 рр. в чехословацьких університетах навчалось більше західнобілоруської молоді, ніж у вищих навчальних закладах Польщі (Буча, 2019: 459).

Поступово кількість білоруських студентів у Чехословаччині зменшувалася. Якщо протягом 1922–1928 рр. їх були сотні, то станом на 1938 рік – одиниці (Kurhan, 1938: 4). Серед причин були фінансові труднощі та згорання російської допоміжної акції Чехословацького Уряду після 1931 р.

На жаль, сьогодні не можна встановити точну кількість білоруських студентів, які перебували на навчанні в Чехословаччині. Проводячи аналогію з українською діаспорою (з якою білоруська мала найбільше спільних рис), можна встановити, що на це є декілька причин. Зокрема, це відсутність статистики. Труднощі

виникали й через реєстрацію білоруських емігрантів за країною походження, а не національністю. Та й деякі білоруси, опинившись в російському емігрантському середовищі, переставали усвідомлювати себе власне білорусами.

3. Результати дослідження

Отже, початок функціонування білоруських студентських організацій у Чехословаччині був викликаний втратою білорусами власної щойно проголошеної держави і повосними руйнуваннями. Чимало молодих білорусів шукало кращої долі і можливості для освіти на чужині. Найсприятливіші умови для цього створила Чехословаччина, започаткувавши для цього програму допомоги під назвою «Російська допоміжна акція». Під активності організацій білоруського студентства в Чехословаччині припав на середину 1920-х років. Завдяки діяльності ОБСО білоруські студенти були представлені на міжнародній сцені. Варто відзначити тісні взаємозв'язки білоруських студентів із білоруською політичною еміграцією. Представники останньої, ставши студентами, брали активну участь у створенні й діяльності студентських організацій. Одним із найактивніших діячів був Т. Гриб. Студентство активно реагувало на події в середовищі політичної еміграції, яскравим прикладом чого є реакція на рішення Берлінської конференції.

На початку 1930-х рр. через фінансові труднощі, характерні для білоруської діаспори загалом, та зміну державної міграційної політики кількість білоруських студентів у Чехословаччині зменшилася. Це спричинило припинення діяльності білоруських студентських організацій. Доцільно дослідити білоруський студентський рух в інших емігрантських центрах, серед яких найбільшими є Німеччина, Бельгія, Франція та Литва.

Література:

1. Vyklučennje bielarusau z miznarjdnaj studenckaj arhanizacyi. Šlach bielaruskaha studenta. *Dadatak da Šlachu moladzi*. 1938. № 3–4. С. 6.
2. Kurhan J. Z history bielaruskaha studenckaha ruchu. Šlach bielaruskaha studenta. *Dadatak da Šlachu moladzi*. 1938. № 1. С 3–4.
3. Буча А.И. Беларуская дыяспара ў службовых справах чехаславацкіх наглядных органаў (1920-1930-я гг.). *Російские и славянские исследования*. Вып. 7. 2012. С. 297–310.
4. Буча А. И. Дзейнасць беларускіх прасавецкіх арганізацый у Чэхаславакіі ў 1920-я гады. *Przegląd Środkowo-Wschodni*. 2019. S. 449–478.
5. Буча А. И. Начальный этап «Русской акции» Чехословацкого правительства и организационное оформление белорусской диаспоры в Чехословакии (1921–1923 гг.). *Російские и славянские исследования*. Вып. 5. 2010. С. 80–86.
6. В – іч Да 5-тых угодкаў А. Б. С. А. *Студэнтская Думка : Часопіс беларускага студэнства*. 1930. № 2 (13). С. 5–7.
7. Грыб Т. Мэты і заданні АБСА. *Студэнтская Думка : Месячнік беларускага студэнства у Вільні*. 1928. № 1 (8). С. 16–18.
8. Даклад дэлегацыі “Аб’яднання Бел. Студ. Арганізацыяў” аб XII-тым міжнародным студэнскім Кангрэсе ў Бруксэлі. *Студэнтская Думка : Часопіс беларускага студэнства*. 1930. № 3 (14). С. 22–27.
9. Зянюк А. Хроніка. *Студэнтская Думка : Месячнік беларускага студэнства у Вільні*. 1924. № 1. С. 39–40.
10. Зянюк А. Хроніка. *Студэнтская Думка : Часопіс беларускага студэнства*. 1928. № 1 (8). С. 30–31.
11. Каліна С. Праз грамадскую працу да будучыні! *Студэнтская Думка : Часопіс беларускага студэнства*. 1930. № 2 (13). С. 2–5.
12. Лаўскі В. 3 жыцця беларускага студэнства на чужыне. *Студэнтская Думка : Часопіс беларускага студэнства*. 1928. № 1 (8). С. 21–25.
13. Ляхоўскі У. Ад гоманаўцаў да гайсакоў. Чыннасць беларускіх маладзёвых арганізацый у 2-й палове XIX ст. – I-й палове XX ст. (да 1939 г.). 2-е вид., папраў. і дап. Смаленск. 2012. 480 с.
14. Станкевіч С. «С. І. Е.» і ўдзел у ім беларускага студэнства. *Студэнтская Думка Часопіс беларускага студэнства*. 1930. № 2 (13). С. 7–9.

References:

1. Vyklyuchennye belarusau z miznarjdnoi studenckai arhanizacyi. Shlach belaruskaha studenta. (1938) [Exclusion of Belarusians from the international student organization. The path of the Belarusian student.] Vilno. *Dadatak da Shlachu moladzi*. pp. 6.
2. Kurhan J. (1938). Z history belaruskaha studenckaha ruchu. Shlach belaruskaha studenta. [From the history of the Belarusian student movement.] Vilno. *Dadatak da Shlachu moladzi*. pp. 3–4.
3. Bucha A.I. (2012). Belaruskaya dyypaspara u sluzhbovyh spravazdachah chekhaslavackih naglyadnyh organau (1920–1930-ya gg.). [The Belarusian Diaspora in the Official Reports of the Czechoslovak Supervisory Authorities (1920s–1930s).] Minsk. *Rossijskie i slavyanskije issledovaniya*. pp. 297–310.
4. Bucha A.I. (2019) Dzejnasch belaruskich prasaveckich arganizacyj u Chekhaslavakii u 1920-ya gady. [Activities of Belarusian pro-Soviet organizations in Czechoslovakia in the 1920s.] *Przegląd Środkowo-Wschodni*. Warsaw. pp. 449–478.
5. Bucha A.I. (2010). Nachalnyj etap “Russkoj akcii” Chekhaslovackogo pravitelstva i organizacionnoe oformlenie belorusskoj diaspory v Chekhaslovakii (1921–1923 gg.). [The initial stage of the “Russian Action” of the Czechoslovak government and the organizational design of the Belarusian diaspora in Czechoslovakia (1921–1923).] *Rossijskie i slavyanskije issledovaniya*. Minsk. pp. 80–86.
6. V – ich (1930) Da 5-tyh ugodkau A. B. S. A. [To the 5th anniversary of U. B. S. O.] *Studentskaya Dumka Chasopis belaruskaha studenstva*. Vilno. pp. 5–7.
7. Gryb T. (1928) Mety i zadanni ABSA. [Goals and objectives U. B. S. O.] *Studentskaya Dumka*. Mesyachnik belaruskaha studenstva u Vilni. Vilno. pp. 16–18.
8. Daklad delegacyi “Ab’ednan’nya Bel. Stud. Arganizacyyau” ab HII-tym mizhnarodnym studenskim Kangrese Ź Brukseli. (1930) [Report of the delegation of the Association “Bel. Stud. Organizations” on the XII International Student Congress in Brussels.] *Studentskaya Dumka Chasopis belaruskaha studenstva*. Vilno. pp. 22–27.
9. Zyanyuk A. (1924) Hronika. [Chronicle]. *Studentskaya Dumka*. Mesyachnik belaruskaha studenstva u Vilni. Vilno. pp. 39–40.
10. Zyanyuk A. (1928) Hronika. [Chronicle]. *Studentskaya Dumka*. Chasopis belaruskaha studenstva. Vilno. pp. 30–31.
11. Kalina S. (1930) Praz gramadzkuyu pracu da buduchyni! *Studentskaya Dumka Chasopis belaruskaha studenstva*. Through community service to the future! Vilno. pp. 2–5.
12. Lauski V. (1928) Z zhytsya belaruskaga studenstva na chuzhyne. [From the life of Belarusian students abroad.] *Studentskaya Dumka*. Chasopis belaruskaha studenstva. Vilno. pp. 21–25.
13. Lyahouski U. (2012) Ad gomanaucau da gajsakou. Chynnasts belaruskich maladdzyovyh arganyzacyj u 2-j palove HIIH st. – I-j palove XIX st. (da 1939 g.). [From Homanists to Gaisaks. The validity of Belarusian youth organizations in the second half of the XIX century – The first half of the twentieth century. (before 1939)] *Smalensk*. pp. 480.
14. Stankevich S. (1930) “S. I. E.” i udzel u im belaruskaga studenstva. [“S. I. E.” and the participation of Belarusian students in it.] Vilno. *Studentskaya Dumka Chasopis belaruskaha studenstva*. pp. 7–9.

Стаття надійшла до редакції 06.12.2021.
The article was received 06 December 2021.

УДК 94:356.15(477) «2014/2015»

DOI <https://doi.org/10.32999/ksu2786-5118/2021-35-3>

ВПЛИВ ГРОМАДСЬКО-ПОЛІТИЧНИХ СТРУКТУР НА ФОРМУВАННЯ УКРАЇНСЬКИХ ДОБРОВОЛЬЧИХ БАТАЛЬЙОНІВ У 2014–2015 РОКАХ

Кравченко Микола Сергійович,

кандидат історичних наук,

докторант

Інституту української археографії та джерелознавства

імені М. С. Грушевського

Національної академії наук України

2005kms83@gmail.com

orcid.org/0000-0003-1908-1595

Метою даної розвідки є визначення обсягів та характеру впливу громадсько-політичних структур на формування добровольчих батальйонів, які брали участь у бойових діях на Сході України у 2014–2015 роках. **Методологія дослідження** передбачає застосування принципів історизму, цілісності вивчення історичних джерел та об'єктивності, використання методів аналізу і синтезу, класифікації та систематизації. У статті здійснено огляд та аналіз попередніх досліджень за цією тематикою, а також укладено перелік громадських організацій та політичних партій, які мали вплив на формування українських добровольчих батальйонів. **За результатами дослідження** здійснено класифікацію добровольчих підрозділів, які брали участь у Антитерористичній операції на Сході України. Ми вивчили такі добровольчі підрозділи за критерієм впливу на їх формування громадських організацій та політичних партій, спираючись на аналіз попередніх досліджень, матеріалів засобів масової інформації, опублікованих спогадів учасників подій, зафондованої внутрішньої документації добровольчих формувань та інших доступних джерел. **Висновки дослідження.** Досліджено характер впливу конкретних громадсько-політичних структур на конкретні добровольчі формування. Визначено вісімнадцять громадських організацій та політичних партій, які мали вплив на формування українських добровольчих батальйонів. При цьому вплив лише семи з цих структур був визначальним і лише у діяльності семи добровольчих формувань (трьох підрозділів у підпорядкуванні органів внутрішніх справ, добровольчої роти у підпорядкуванні Державної прикордонної служби і ще трьох добровольчих формувань, які не підпорядковувалися жодним державним структурам). Що стосується впливу міжнародного суспільно-політичного руху «Вільний Кавказ» на формування ще двох добровольчих підрозділів, то ми можемо припускати подібний вплив, але через відсутність даних не можемо це припущення підтвердити чи спростувати. Що стосується інших громадсько-політичних структур, то їх вплив стосувався тільки формування ідеологічних настроїв особового складу та творення символіки добровольчих формувань, вочевидь, лише на етапі їх комплектування.

Ключові слова: добровольчий рух, Антитерористична операція на Сході України, батальйон «Азов», батальйон «Айдар», «Правий сектор».

THE INFLUENCE OF SOCIAL AND POLITICAL STRUCTURES ON THE FORMATION OF UKRAINIAN VOLUNTEER BATTALIONS IN 2014–2015

Kravchenko Mykola Serhiiovych,

Candidate of Historical Sciences,

Doctoral Student

M. S. Hrushevsky Institute of Ukrainian Archeography

and Source Studies

National Academy of Sciences of Ukraine

2005kms83@gmail.com

orcid.org/0000-0003-1908-1595

The purpose of this investigation is to determine the extent and nature of the influence of socio-political structures on the formation of volunteer battalions that participated in hostilities in eastern Ukraine in 2014–2015. **Methods.** The research methodology involves the application of the principles of historicism, the integrity of the study of historical sources and objectivity, the use of methods of analysis and synthesis, classification and systematization. The article reviews and analyzes previous research on this topic, as well as lists the public organizations and political parties that have influenced the formation of Ukrainian volunteer battalions. **Results.** According to the results of the study, the classification of volunteer units that participated in the Anti-Terrorist Operation in Eastern Ukraine, according to the criterion of influence on their formation of public organizations and political parties, based on analysis of previous research, media materials, published memoirs of participants, funded internal documentation formations and other available sources. **Conclusions.** The nature of the influence of specific socio-political structures on specific voluntary formations is studied. Eighteen public organizations and political parties that influenced the formation of Ukrainian volunteer battalions were identified. At the same time, the influence of only seven of these structures was decisive and only in the activities of seven volunteer formations (three units subordinated to the Internal Affairs agencies, a volunteer company subordinated to the State Border Service and three other voluntary formations that were not subordinated to any state structures). Regarding the influence of the international socio-political movement “Free Caucasus” on the formation of two more volunteer units, we can assume a similar influence, but due to lack of data we can not confirm or refute this assumption. As for other socio-political structures, their influence concerned only the formation of ideological sentiments of personnel and the creation of symbols of voluntary formations, and obviously only at the stage of their acquisition.

Key words: volunteer movement, Anti-terrorist operation in Eastern Ukraine, “Azov” battalion, “Aidar” battalion, “Right Sector”.

1. Вступ

Українські добровольчі батальйони стали одним з ключових чинників у військово-політичних подіях 2014 року, особливо на початковому етапі бойових дій. Їх (добробатів) формування відбувалося в умовах балансування державного механізму на межі колапсу. Водночас розвивалися структури громадянського суспільства. Такий розвиток був зумовлений Революцією гідності. Все це сприяло утворенню більш тісного зв'язку українських добровольчих формувань з громадсько-політичними організаціями, а не з державними структурами, яким вони підпорядковувалися. Це робить українські добровольчі батальйони унікальним явищем в новітній історії незалежної України (Стасюк, 2018).

Уже опубліковано багато досліджень, що торкаються тематики українських добровольчих формувань 2014–2015 років, проте в межах академічної науки питання впливу громадських організацій та політичних партій на їх творення детально не розглядалося. Його торкалися у своїх дослідженнях тільки А. Гуральська (Гуральська, 2015) та Ю. Стасюк (Стасюк, 2018), але з часу публікацій їхніх досліджень доступною стала низка нових джерел, які значною мірою коригують висновки цих дослідників. Потреба у корекції попередніх напрацювань та детальному дослідженні громадсько-політичного впливу на добровольчі батальйони, що брали участь у бойових діях на Сході України у 2014–2015 роках, зумовлює актуальність даної розвідки.

Метою розвідки є визначення обсягів та характеру впливу громадсько-політичних структур на формування українських добровольчих батальйонів у 2014–2015 роках. Для досягнення зазначеної мети необхідно виконати такі завдання:

- 1) здійснити огляд та аналіз попередніх досліджень за цією темою;
- 2) скласти перелік громадських організацій та політичних партій, які мали вплив на формування українських добровольчих батальйонів;
- 3) спираючись на аналіз попередніх досліджень, матеріалів засобів масової інформації (ЗМІ), опублікованих спогадів учасників подій, зафонованої внутрішньої документації добровольчих формувань та інших доступних джерел, визначити характер впливу конкретних громадсько-політичних структур на конкретні добровольчі формування;
- 4) здійснити класифікацію добробатів за критерієм впливу на їх формування громадських організацій та політичних партій.

Як зазначалося вище, тільки А. Гуральська та Ю. Стасюк у своїх дослідженнях торкалися теми громадсько-політичного впливу на формування українських добровольчих батальйонів. Віцеконсул Генерального Консульства Республіки Польща у Вінниці Агнешка Гуральська, яка є автором звіту «Добровольчі батальйони. Виникнення, діяльність, суперечності», опублікованого 18 травня 2015 року на вебсайті фундації «Відкритий діалог», відзначила, що громадсько-політичні структури мали суттєвий (зокрема, ідеологічний) вплив на формування лише трьох добробатів – добровольчого українського корпусу «Правий сектор» та батальйонів «ОУН» і «Азов» (А. Гуральська, 2015). Однак таке твердження є щонайменше необґрунтованим, адже польська дослідниця

не надала жодних аргументів, на яких ґрунтується її висновок. Робота співробітника Національного університету оборони ім. І. Черняхівського Ю. Стасюка є масштабнішим дослідженням, ніж звіт А. Гуральської. Він опрацював значну джерельну базу, а його висновки суттєво відрізняються від висновків вищезгаданої польської дослідниці. У його роботах фіксується громадсько-політичний вплив на формування аж 30 добробатів (Стасюк, 2018: 246–254), хоча без зазначення обсягів та характеру такого впливу. Але, попри справді колосальний набір фактологічної інформації, зібрані Ю. Стасюком дані не були належним чином перевірені, що в підсумку призвело до низки хибних результатів. Так, у дослідженні в переліку реальних добробатів з'явилося кілька добровольчих формувань (Стасюк, 2018: 254), про заклики до утворення яких були повідомлення у ЗМІ, але які в реальному просторі так ніколи і не були сформовані (батальйон «Крим», батальйон «Україна») (Gazeta.ua, 2014). Крім того, на добровольчі підрозділи у Ю. Стасюка перетворилися окремі волонтерські та громадські формування (група «Аеророзвідка», цивільний корпус «Азов») (Національний кореспондент, 2015) та партизанські групи («Тіні», «Тесла», «Сєвер»), реальність яких наразі є сумнівною (Вікіпедія, 2019).

Матеріали ЗМІ (зокрема, численні інтерв'ю з командирами батальйонів та добровольцями), опубліковані спогади учасників подій та зафоновані Центральним державним архівом громадських об'єднань України (ЦДАГО) збірки внутрішньої документації добровольчих формувань дають змогу здійснити корекцію даних, зібраних Ю. Стасюком, а також визначити обсяги і характер впливу конкретних громадсько-політичних структур на конкретні добровольчі формування.

2. Обсяги громадсько-політичного впливу на формування добробатів

Спираючись на вищезазначені джерела, можна скласти такий перелік громадських організацій та політичних партій, які здійснили суттєвий вплив на формування українських добровольчих батальйонів:

– «Самооборона Майдану», яка долучилася до формування батальйонів «Чернігів» (конкретно 14-та сотня Самооборони «Вільні люди»), «Київ-2» (конкретно «Афганська» сотня Самооборони спільно з рухом «С14»), «Львів» у підпорядкуванні органів Міністерства внутрішніх справ (МВС) (Стасюк, 2018: 249–251); 24-го батальйону територіальної оборони (БТрО) «Айдар» (Орел, 2016); 4-го БТрО «Прикарпаття» (конкретно самооборонний намет «Коломия»); 25-го БТрО «Київська Русь» (конкретно 40-ва та 42-га сотні Самооборони) у складі Збройних сил України (ЗСУ) (Стасюк, 2018: 246–248); 1-го і 2-го резервних батальйонів Національної гвардії України (НГУ), які в липні 2014 року були об'єднані в батальйон оперативного призначення імені Кульчицького (Стасюк, 2018: 252–253);

– Штаб національного захисту Дніпропетровської області та місцевий осередок Всеукраїнського об'єднання «Батьківщина», які долучилися до формування батальйонів «Дніпро-1» та «Луганськ-1» у підпорядкуванні МВС; батальйону «Донбас» у підпорядкуванні НГУ; 20-го БТрО «Дніпропетровськ», 34-го БТрО «Батьківщина», 37-го БТрО,

42-го БТрО «Рух опору» у складі ЗСУ (Стасюк, 2018: 246–252);

– Штаб національного захисту Київської області, який долучився до формування 11-го БТрО «Київська Русь» у складі ЗСУ (Стасюк, 2018: 246);

– політична партія «Народний фронт», яка долучилася до формування батальйонів «Київ-1», «Артемівськ» та «Золоті ворота» у підпорядкуванні МВС (Стасюк, 2018: 249–250);

– політична партія «Удар», яка долучилася до формування 4-го БТрО «Закарпаття» у складі ЗСУ (Стасюк, 2018: 246);

– Радикальна партія Олега Ляшка, яка долучилася до формування батальйону «Шахтарськ» у підпорядкуванні МВС (Стасюк, 2018: 249–250);

– добровольчий загін територіальної оборони при Сумському міському військовому комісаріаті, який долучився до формування 15-го БТрО «Суми» у складі ЗСУ (Стасюк, 2018: 246);

– Новокодацька сотня Кодацької паланки «Війська Запорізького низового» (громадська організація), яка долучилася до формування батальйону «Січеслав» у підпорядкуванні МВС (Стасюк, 2018: 249–250);

– Київський козацький полк імені Тараса Шевченка «Бойового українського козацтва» (громадська організація), який сформував добровольчу козацьку роту спецпризначення імені Тараса Шевченка, яка діяла у підпорядкуванні загону Державної прикордонної служби України (ДПСУ) в Новоазовську (Гасиджак, Малород, Спасіченко, 2017);

– Українська національна асамблея – Українська народна самооборона (УНА-УНСО), яка сформувала добровольчий батальйон «УНА-УНСО», який увійшов до складу 54-го окремого розвідувального батальйону ЗСУ (Радіо «Свобода», 2015);

– національно-визвольний рух «Правий сектор» та утворена в результаті його розколу «Державницька ініціатива Яроша», які сформували добровольчий український корпус «Правий сектор» та Українську добровольчу армію (Дніпроград, 2017);

– громадська організація «Патріот України», яка сформувала партизанський загін «Чорний корпус», на базі якого був створений добровольчий батальйон «Азов» у підпорядкуванні МВС (ЦДАГО України, Ф. 361. Оп. 1. Спр. 1–8);

– громадська організація «Східний корпус», яка сформувала однойменну добровольчу роту у підпорядкуванні МВС (057.ua, 2015);

– Київська сотня ОУН імені Євгена Коновальця, створена під час Революції гідності з членів та прихильників «Організації українських націоналістів», яка сформувала батальйон «ОУН» (ЦДАГО України, Ф. 361. Оп. 2. Спр. 1–3);

– сотня Ісуса Христа, створена під час Революції гідності з членів та прихильників політичної партії «Братство», яка сформувала добровольчу роту «Свята Марія» в підпорядкуванні МВС (Gordonua.com, 2017);

– міжнародний суспільно-політичний рух «Вільний Кавказ», який сформував два чеченських добровольчих батальйони – імені Шейха Мансура та імені Джохара Дудаєва (Стасюк, 2018: 254–255).

Що стосується участі інших громадсько-політичних структур у формуванні добровольчих підрозділів,

то наразі відомостей про це немає.

3. Характер громадсько-політичного впливу на добробати

Таким чином, можна зробити висновок, що «Самооборона Майдану» долучилася до формування аж 8 добровольчих підрозділів (3 батальйони МВС, 3 батальйони ЗСУ, 2 батальйони НГУ). Штаб національного захисту Дніпропетровської області та місцевий осередок Всеукраїнського об'єднання «Батьківщина» долучилися до формування 7 добровольчих підрозділів (4 батальйони ЗСУ, 2 батальйони МВС, 1 батальйон НГУ). Політична партія «Народний фронт» долучилася до формування 3 добровольчих батальйонів у складі МВС, а міжнародний суспільно-політичний рух «Вільний Кавказ» сформував 2 добровольчих батальйони, які не підпорядковувалися українським державним структурам (однак немає відомостей про повноцінну чисельність цих підрозділів, адже, вочевидь, це були нечисельні й нерегулярні боївки). Характер впливу організацій на формування добровольчих підрозділів ніяк не корелюється з кількістю добробатів, до формування яких долучилася певна організація. Характер цього впливу найповніше відображає участь громадсько-політичних структур у комплектації командування конкретних підрозділів. З огляду на цей критерій можна відзначити ключовий вплив структур громадянського суспільства на керівництво таких добробатів:

– добровольчий український корпус «Правий сектор», Українська добровольча армія, батальйон «ОУН» – усі ці підрозділи не підпорядковувалися державним структурам. Командування всіх трьох підрозділів безпосередньо призначалося керівництвом організацій-засновниць, про що прямо свідчать численні інтерв'ю командирів у ЗМІ та внутрішні архіви підрозділів (ЦДАГО України, Ф. 361. Оп. 2. Спр. 1–3);

– добровольчий батальйон «Азов» знаходився у підпорядкуванні МВС, але керівники функціональних та лінійних структур були вихідцями з організації «Патріот України» чи союзних їй організацій. Відповідно до внутрішніх наказів підрозділу командир батальйону (він же керівник «Патріоту України») безпосередньо призначав людей на посади в батальйоні (ЦДАГО України, Ф. 361. Оп. 1. Спр. 4, Арк. 1–33);

– оскільки командування добровольчими ротами МВС «Східний корпус» і «Свята Марія» та спецротою ім. Т. Шевченка у загоні ДПСУ здійснювали вихідці з організацій-засновниць, то суттєвий вплив відповідних цивільних структур на структури добровольчі, безумовно, був визначальним.

Відомостей про процедуру призначення командування чеченських добровольчих батальйонів імені Шейха Мансура та імені Джохара Дудаєва наразі немає. Однак з огляду на їх нерегулярний характер і координацію з державними структурами виключно на тактичному рівні можна припустити визначальний характер впливу на такі процеси вищезгаданого міжнародного суспільно-політичного руху «Вільний Кавказ».

Що стосується інших добровольчих батальйонів, до формування яких долучилися громадські організації та політичні партії, то вплив громадсько-політичних структур на них обмежився певною координаційною допомогою у комплектації підрозділів та формуванні ідеологічних настроїв. Можливою є також участь

у окремих локальних аспектах їх творення (наприклад, символіка батальйону «Шахтарськ» була створена за мотивами логотипу Радикальної партії Олега Ляшка, шеврон батальйону «Січеслав» був створений на основі козацької геральдики відповідного регіону, а в емблемі батальйону «УНА-УНСО» присутня символіка однойменної організації). Говорити про більш потужний вплив наразі немає підстав.

4. Висновки

Здійснивши огляд та аналіз попередніх досліджень громадсько-політичного впливу на формування добробатів, ми склали перелік з 18 громадських організацій та політичних партій, які мали вплив на творення українських добровольчих формувань. Спираючись на зафондовану ЦДАГО України внутрішню документацію добровольчих формувань, опубліковані спогади учасників подій, матеріали ЗМІ та інші доступні джерела, ми визначили характер впливу конкретних

громадсько-політичних структур на конкретні добровольчі формування та здійснили класифікацію добробатів за критерієм впливу на їх формування громадських організацій та політичних партій. За результатами зазначеної роботи було виявлено, що лише 7 громадсько-політичних організацій мали визначальний вплив на діяльність 7 добровольчих батальйонів (3 у підпорядкуванні МВС, 1 у підпорядкуванні ДПСУ і ще 3 не були підпорядковані державним структурам). Можна також припустити аналогічний вплив міжнародного суспільно-політичного руху «Вільний Кавказ» на формування 2 чеченських підрозділів, проте через відсутність даних неможливо однозначно підтвердити чи спростувати дану тезу. Що стосується інших добробатів, участь у формуванні яких взяли громадсько-політичні структури, то їх вплив обмежувався участю в комплектації, творенні ідеологічних настроїв та емблем на етапі їх формування.

Література:

1. «Східний Корпус» собрался оборонять Харьков до последнего патрона: «Мы просим наш народ поддержать нас». 057.ua. 4 березня 2015 р. URL: <https://www.057.ua/news/757940/shidnij-korpus-sobralsa-oboronat-harkov-do-poslednego-patrona-my-prosim-nas-narod-podderzat-nas> (дата звернення: 10.11.2021).
2. Батальйон Ляшка існує тільки віртуально. Gazeta.ua. 18 червня 2014 р. URL: https://gazeta.ua/articles/culture/_bataljon-lyashka-isnuye-tilki-virtualno-bataljon-azov/564657 (дата звернення: 10.11.2021).
3. В Мариуполе создан батальон «Святая Мария». Gordonua.com. 22 вересня 2014 р. URL: <https://gordonua.com/news/war/v-mariupole-sozdan-batalon-svyataya-mariya-42544.html> (дата звернення: 10.11.2021).
4. Гасиджак Л., Малород А., Спасіченко О. Київський козацький полк ім. Т.Г. Шевченка в АТО. Київ : Вид. Ю. Вольф, 2017. 60 с.
5. Гуральська А. Добровольчі батальйони. Виникнення, діяльність, суперечності : звіт. 18 травня 2015 р. URL: <http://ua.odfoundation.eu/a/6444,zvit-dobrovolchi-batalyoni-viniknennya-diyalnist-superechnosti> (дата звернення: 10.11.2021).
6. Добровольці легалізуються в Збройних силах України. Радіо «Свобода». 8 квітня 2015 р. URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/26944303.html> (дата звернення: 10.11.2021).
7. Орел І. Хроніка одного батальйону. Харків : Фоліо, 2016. 178 с.
8. Партизанський загін «Тіні». Вікіпедія: вільна енциклопедія. 18 липня 2019 р. URL: https://uk.wikipedia.org/wiki/%D0%9F%D0%B0%D1%80%D1%82%D0%B8%D0%B7%D0%B0%D0%BD%D1%81%D1%8C%D0%BA%D0%B8%D0%B9_%D0%B7%D0%B0%D0%B3%D1%96%D0%BD_%C2%AB%D0%A2%D1%96%D0%BD%D1%96-%C2%BB (дата звернення: 10.11.2021).
9. Стасюк Ю.М. Українські добровольчі формування: створення та функціонування (2014–2015 pp.) : дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01. Київ, 2018. 281 с.
10. Українська добровольча армія нагадує, що війна триває, та запрошує до навчального центру. Дніпроград. 16 липня 2017 р. URL: https://dniprograd.org/2017/07/16/ukrainska-dobrovolcha-armiya-nagadue-shcho-viyna-trivae-ta-zapros hue-do-navchalnogo-tsentru_58561 (дата звернення: 10.11.2021).
11. ЦДАГО України. Ф. 361. Оп. 1–2.
12. Цивільний фронт. Національний кореспондент. 8 грудня 2015 р. URL: <https://nackor.org/ukr/civil-niy-front> (дата звернення: 10.11.2021).

References:

1. 057.ua. (2015). "Skhidnyj Korpus" sobralsia oboroniat' Khar'kov do posledneho patrona: "My prosym nash narod podderzhat' nas". 4 bereznia 2015 r. [The Eastern Corps was going to defend Kharkiv to the last bullet: "We ask our people to support us". March 4, 2015]. Retrieved from: <https://www.057.ua/news/757940/shidnij-korpus-sobralsa-oboronat-harkov-do-poslednego-patrona-my-prosim-nas-narod-podderzat-nas> (Accessed: 10.11.2021) [in Ukrainian].
2. Gazeta.ua. (2014). Batal'jon Liashka isnuie til'ky virtual'no. 18 chervnia 2014 r. [Lyashko's battalion exists only virtually. June 18, 2014]. Retrieved from: https://gazeta.ua/articles/culture/_bataljon-lyashka-isnuye-tilki-virtualno-bataljon-azov/564657 (Accessed: 10.11.2021) [in Ukrainian].
3. Gordonua.com. (2014). V Maryupole sozdan batal'on "Sviataia Maryia". 22 veresnia 2014 r. [The St. Mary's Battalion was established in Mariupol. September 22, 2014]. Retrieved from: <https://gordonua.com/news/war/v-mariupole-sozdan-batalon-svyataya-mariya-42544.html> (Accessed: 10.11.2021) [in Ukrainian].
4. Wikipedia. (2019). Partyzans'kyj zahin "Tini". 18 lypnia 2019 r. [Partisan detachment "Shadows". July 18, 2019]. Retrieved from: https://uk.wikipedia.org/wiki/%D0%9F%D0%B0%D1%80%D1%82%D0%B8%D0%B7%D0%B0%D0%BD%D1%81%D1%8C%D0%BA%D0%B8%D0%B9_%D0%B7%D0%B0%D0%B3%D1%96%D0%BD_%C2%AB%D0%A2%D1%96%D0%BD%D1%96-%C2%BB (Accessed: 10.11.2021) [in Ukrainian].

5. Hasydzhak, L., Malorod, A., Spasichenko, O. (2017). Kyivs'kyj kozats'kyj polk im. T. H. Shevchenka v ATO [Kyiv Cossack Regiment named after TG Shevchenko in the anti-terrorist operation]. Kyiv : Yu. Volf's publishing house, 60 p. [in Ukrainian].
6. Hural's'ka, A. (2015). Zvit: Dobrovol'chi batal'jony. Vynyknennia, diial'nist', superechnosti. 10 travnia 2019 r. [Report: Volunteer Battalions. Occurrence, activity, contradictions. May 18, 2015]. Retrieved from: <http://ua.odfoundation.eu/a/6444,zvit-dobrovolchi-batalyoni-viniknennya-diyalnist-superechnosti> (Accessed: 10.11.2021) [in Ukrainian].
7. Dniprohrad. (2017). Ukrains'ka dobrovol'cha armiiia nahaduie, scho vijna tryvaie ta zaproshuie do navchal'noho tsentru. 16 lypnia 2017 r. [The Ukrainian Volunteer Army reminds that the war continues and invites you to the training center. July 16, 2017]. Retrieved from: https://dniprograd.org/2017/07/16/ukrainska-dobrovolcha-armiya-nagadue-shcho-viyna-trivae-ta-zaproshue-do-navchalnogo-tsentru_58561 (Accessed: 10.11.2021) [in Ukrainian].
8. National Correspondent. (2015). Tsyvil'nyj front. 8 hrudnia 2015 r. [Civil front. December 8, 2015]. Retrieved from: <https://nackor.org/ukr/civil-niy-front> (Accessed: 10.11.2021) [in Ukrainian].
9. Orel, I. (2016). Khronika odnogo batal'jonu. [Chronicle of one battalion.]. Kharkiv: Folio, 178 p. [in Ukrainian].
10. Radio Svoboda. (2015). Dobrovol'tsi lehalizuiut'sia v Zbrojnykh sylakh Ukrainy. 8 kvitnia 2015 r. [Volunteers are legalized in the Armed Forces of Ukraine. April 8, 2015]. Retrieved from: <https://www.radiosvoboda.org/a/26944303.html> (Accessed: 10.11.2021) [in Ukrainian].
11. Stasyuk Yu.M. (2018). Ukrains'ki dobrovol'chi formuvannia: stvorennia ta funktsionuvannia (2014–2015 rr.) [Ukrainian volunteer formations: creation and functioning (2014–2015)]: Qualification Scientific Work: 07.00.01 / Stasiuk Yuriy Mykolajovych; Ivan Chernyakhovsky National University. Kyiv, 2018. 281 p. [in Ukrainian].
12. Central state archive of public associations of Ukraine. F. 361. D.1–2. [in Ukrainian].

Стаття надійшла до редакції 25.11.2021.
The article was received 25 November 2021.

**«ПРОВІДНИКИ ПОВСТАНСЬКОГО РУХУ ПРИДНІПРОВ'Я»
(за матеріалами органів державної безпеки: збірник документів)
упоряд.: Юрій Пахоменков, Олександр Чепурко. Дніпро : Герда, 2021. 288 с.**

Митрофаненко Юрій Станіславович,
*кандидат історичних наук,
старший викладач кафедри теорії і методики середньої
освіти
Комунального закладу «Кіровоградський обласний
інститут післядипломної
педагогічної освіти ім. Василя Сухомлинського»
mitrofanenko77@gmail.com
orcid.org/0000-0001-5371-3918*

Метою статті є аналіз книги «Провідники повстанського руху Придніпров'я: збірник документів», виданої за підтримки Південно-Східного відділу Українського інституту національної пам'яті. **Методи.** Автор використовує метод науково-логічної критики для аналізу авторських текстів, що доповнюють збірник документів. Застосування такого методу дозволяє здійснити критичний аналіз авторських текстів: вступної статті, історичного нариса та археографічної передмови. **Результати.** Видання складається з двох частин: документів, які стосуються лідерів повстанського руху Придніпров'я, та аналітичних супровідних матеріалів: вступної статті, історичного нариса, археографічної довідки. Значна частина документів, зібраних упорядниками, вперше вводиться у науковий обіг. Це матеріали 15 архівно-кримінальних справ лідерів повстанського руху Придніпров'я, що супроводжуються короткими біографічними довідками. Більшість прізвищ раніше була невідомою для дослідників. Упорядковані документи також дозволяють простежити за методами боротьби каральних більшовицьких органів із повстанським рухом на Придніпров'ї; з'ясувати ставлення населення до учасників повстанського руху; встановити маловідомі факти з історії повстанства Придніпров'я. Окреслено перспективи нових досліджень, сучасних інтерпретацій та інновацій осмислення повстанства. Видання призначене для майбутніх дослідників періоду визвольних рухів та краєзнавців.

Збірник документів доповнюють супровідні аналітичні матеріали. Саме вони стали предметом критики. Автор звертає увагу на не досить ґрунтовний аналіз історіографії проблематики повстанського руху на Придніпров'ї, термінологічні неоднозначності; викликає питання визначення хронологічних меж дослідження, зокрема його верхньої межі, аналіз окремих етапів повстанського руху на Катеринославщині містить фактографічні недоліки.

Висновки. Попри критичні зауваження, що є обов'язковим елементом будь-якої наукової критики, рецензована праця – вдалий приклад пошукової роботи в архівних установах, тому є цінним здобутком української археографії періоду Української революції 1917–1921 рр. Документи, що містяться в книзі, відкривають широкі дослідницькі перспективи для істориків та краєзнавців.

Ключові слова: Українська революція, отаман, повстанський рух, отаманщина, Придніпров'я, архів, джерело, документ, історіографія.

**LEADERS OF THE INSURGENT MOVEMENT OF PRYDNYPROVYA
(according to the materials of states security bodies: a collection of documents)
emphasis.: Yuri Pakhomenkov, Alexander Chepurko. Dnipro : Gerda, 288 p.**

Mytrofanenko Yurii Stanislavovych,
*Candidate of Historical Sciences,
Senior Lecturer at the Department of Theory and Methods
of Secondary Education
Kirovohrad Regional Institute of Postgraduate Pedagogical
Education named after Vasyl Sukhomlynsky
mitrofanenko77@gmail.com
orcid.org/0000-0001-5371-3918*

Purpose. The aim of the article is to analyze the book “Leaders of the Dnieper Insurgent Movement: a collection of documents”, published with the support of the South-Eastern Department of the Ukrainian Institute of National Memory. **Methods.** The author uses the method of scientific and logical criticism to analyze the author's texts that supplement the collection of documents. The use of this method allows for a critical analysis of the author's texts: introductory article, historical essay and archeographic preface. **Results.** It is established that the publication contains scientific novelty, as a significant part of the documents collected by O. Chepurko and Y. Pakhomenkov is introduced into scientific circulation for the first time. These materials contain 15 archival and criminal files of the leaders of the Dnieper insurgent movement, their brief biographical references. Much of the surnames were previously unknown to researchers. Organized documents make it possible to trace the methods of struggle of the punitive Bolshevik authorities against the insurgent movement in the Dnieper, to find out the attitude of the population to the members of the insurgent movement, to find out little-known facts. The authors outline the prospects for new research, modern interpretations and innovations in understanding the insurgency. Publications of future researchers of the period of liberation struggles and local historians. **Conclusions.** Despite

the critical remarks that are a mandatory element of any scientific criticism, the peer-reviewed work is a successful example of research work in archival institutions and is a valuable achievement of Ukrainian archeography of the Ukrainian Revolution of 1917–1921. The documents contained in the book open wide research perspectives for historians and local historians. The book was published with the support of the South-Eastern Department of the Ukrainian Institute of National Remembrance.

Key words: Ukrainian revolution, ataman, insurgent movement, otamanshchyna, Dnieper region, archive, source, document, historiography.

1. Вступ. Помітною подією в українській археографії та історіографії став вихід збірника документів «Провідники повстанського руху Придніпров'я» (Чепурко, Пахоменков, 2021) за підтримки Південно-Східного міжрегіонального відділу Українського інституту національної пам'яті, який очолює І. Кочергін – доктор історичних наук, професор Дніпровської політехніки. Книгу було вже тричі презентовано в Дніпрі: у музеї історії Дніпра; краєзнавчому клубі «Ріднокрай» та на XII Дніпропетровській обласній історико-краєзнавчій конференції «Історія Дніпровського Надпоріжжя» (9–12 листопада 2021 р.).

Метою статті є аналіз цього актуального видання із застосуванням методу науково-логічної критики, яка, на думку автора, приверне увагу до збірника та стане каталізатором для подальших наукових дискусій.

2. Джерелознавчий аналіз. В анотації до видання зазначено, «що на його сторінках висвітлюється історія національно-визвольної боротьби повстанців Криворіжжя та Дніпровського Надпоріжжя – регіонів України, які сьогодні розташовані в межах Дніпропетровської області та є частиною Придніпров'я. У книзі наведено документи радянських репресивних каральних органів державної безпеки (ВУНК, ДПУ, НКВС), які містять інформацію про методи боротьби радянського режиму з повстанцями і розкривають подробиці життєписів керівників та організаторів повстанських загонів» (Чепурко, Пахоменков, 2021: 4).

Джерельну базу цієї збірки становили оригінали або копії документів, які зберігаються в архівному підрозділі УСБУ в Дніпропетровській області та Державному архіві Дніпропетровської області, віднайдені укладачами видання О. Чепурком та Ю. Пахоменковим. Більшість з цих документів вперше вводиться в науковий обіг, що є найвагомішою цінністю видання.

Книгу умовно можна поділити на дві частини: документи, вміщені в розділі «Повстанські ватажки: мовою документів», та аналітичні матеріали до цих джерел, які складаються зі вступної статті Д. Архирейського, історичного нарису Ю. Пахоменкова та археографічної передмови О. Чепурка (Чепурко, Пахоменков, 2021). Також Ю. Пахоменков у додатку до нарису наводить перелік отаманів і командирів українських повстанських загонів Катеринославщини 1918–1922 рр. Книга має ілюстровані додатки: фото деяких повстанських ватажків (Чепурко, Пахоменков, 2021: 270–274). Видання дає можливість ознайомитися з біографіями маловідомих учасників повстанського руху Придніпров'я.

Найбільшою цінністю книги, розрахованої на науковців, краєзнавців та всіх, хто цікавиться історією повстанського руху, є документи, віднайдені в архівах упорядниками. Частиною цих документів автор уже встиг скористатися під час підготовки доповіді на тему «Вільнокозацький рух на Катеринославщині 1917–1919 рр.: історіографія проблематики та перспективи дослідження» на XII Дніпропетровській обласній

історико-краєзнавчій конференції «Історія Дніпровського Надпоріжжя» (9–12 листопада 2021 р.).

Архівний матеріал чітко структурований. Матеріалом справи передують коротка інформаційна біографічна довідка про провідника повстанського руху. Укладачам вдалося віднайти 15 архівно-слідчих справ колишніх учасників повстанського руху, які були порушені проти них більшовицькими карально-репресивними органами в 1920–1930-ті рр. (Чепурко, Пахоменков, 2021: 38–270). Натомість у додатку Ю. Пахоменкова зустрічаємо вже 99 прізвищ «отаманів і командирів» українських повстанських загонів Катеринославщини (Чепурко, Пахоменков, 2021: 29–32).

Постає два питання: у чому відмінність між отама-нами та командирами та звідки така різниця в кількості провідників від 15 до 99? Відповідь на перше питання читач не отримує ні в передмові Д. Архирейського, ні в історичному нарисі Ю. Пахоменкова. На питання щодо чисельної розбіжності ватажків Ю. Пахоменков частково відповів під час презентації книжки на XII Дніпропетровській обласній історико-краєзнавчій конференції «Історія Дніпровського Надпоріжжя». Він пояснив, що до переліку «отаманів та командирів» потрапили всі прізвища, що згадуються в матеріалах архівно-слідчих справ. Однак це той випадок, коли подібна відповідь викликає ще більше запитань. По-перше, деякі прізвища, наведені в додатках, відсутні у матеріалах справ. Наприклад, серед переліку ватажків повстанського руху Катеринославського повіту згадується безіменний ватажок на прізвище Гулий (Чепурко, Пахоменков, 2021: 30). Спроба відшукати це прізвище серед іменного покажчика не дає результатів. Прізвище Гулий читач там не знайде. Подібна ситуація і з Семесенком, що згадується як отаман Катеринославського повіту (Чепурко, Пахоменков, 2021: 30).

Отже, знову питання: як ці особи потрапили до переліку «отаманів та командирів Придніпров'я»? Вони були отаманами чи пересічними учасниками повстанського руху? Гулий – це відомий отаман Катеринославщини Андрій Гулий-Гуленко, що згадується в матеріалах справи Р. Федорченкова у контексті подій Другого Зимового походу, чи інша особа? (Чепурко, Пахоменков, 2021: 255, 257). Подібний випадок і з Семесенком. Читач знову міркуватиме: чи це відомий своїми єврейськими погромами в лютому 1919 р. отаман Іван Семесенко, який народився на Катеринославщині, чи мова про іншого учасника повстанського руху?

Також виникає питання до підходів, за якими Ю. Пахоменков сформував цей перелік. Із матеріалів справ виходить, що отаманами чи командирами були лише 15 осіб, а інші могли бути пересічними учасниками повстанського руху. Постає й інше питання: чому, наприклад, до переліку провідників не потрапили відомий Юхим Божко з Катеринослава та верхньодніпровський отаман Саква? Останній спільно з Романом Самокишем, отаманом полку Січових Стрільців «Вільного

козацтва», у січні 1919 р. відновив у Катеринославі владу УНР. Ю. Пахоменков пояснив це тим, що до переліку отаманів включили лише повстанських ватажків Придніпров'я, не пов'язаних із регулярною армією УНР. Його відповідь намагався доповнити директор видавництва «Герда», мовляв, серед переліку отаманів лише ті, чий прізвища згадуються в архівно-слідчих справах. Однак у січні 1919 р. колишній вояк армії УНР Юхим Божко не був старшиною Дієвої армії УНР. У Катеринославі він формував підрозділ під назвою «Запорізька Січ» як іррегулярну частину, про що навіть дав оголошення в газеті «Республіканець» (1919 р.) (Митрофаненко, 2016: 127–128). Тобто він потрапляв під критерії, визначені Ю. Пахоменковим. Відсутність підрозділу Юхима Божка у складі регулярної армії УНР підтверджують такі документи: «Список оперуючих частин армії УНР на 29.12.1918 р.» та «Бойовий склад армії УНР 11 січня 1919 р.» (Тинченко, 2004: 460, 466).

Що стосується Сакви, то це прізвище кілька разів згадувалося на сторінках часопису «Республіканець», присвяченого подіям визволення Катеринослава від махновсько-більшовицьких військ (Митрофаненко, Цимлякова, 2011: 178). Чому ж тоді Саква не потрапив до переліку «отаманів та командирів Придніпров'я»? Напевне, єдиною підставою невнесення Сакви до переліку отаманів Верхньодніпровського повіту була відсутність його прізвища в архівно-слідчій справі. Сумнівний критерій, виходить, якщо тебе не здали товариші та не виявили вороги, то ти вже не провідник. Або тоді варто було зазначити, що до переліку отаманів та командирів, вміщеного у додатку, потрапили виключно ті, хто згаданий у виявлених справах, але з цим в укладанні переліку теж проблеми, про що вже йшлося вище.

Незважаючи на критичні зауваження, джерела, віднайдені О. Чепурком та Ю. Пахоменковим, ілюстративний матеріал, біографічні довідки отаманів є цінним матеріалом для дослідників із Придніпров'я та всієї України, що вже має свою електронну версію (URL: <https://uinp.gov.ua/elektronni-vydannya/zbirnyk-dokumentiv-providnyku-povstanskogo-ruhu-prydniprovyia>).

3. Наукова критика вступної статті. Після аналізу джерельної бази варто перейти до критики супровідних матеріалів, з яких починається знайомство зі збірником. Видання відкриває вступна стаття професора, доктора історичних наук Д. Архирейського «Отамани Української революції». Незважаючи на гучні регалії автора, цей матеріал є найслабшою ланкою книжки. Д. Архирейський розпочинає свою статтю помпезно з цитат М. Драгоманова, Н. Махна, Б. Пастернака. Ознайомившись зі змістом цієї вступної статті, розумієш, що не вистачає лише М. Лермонтова з його рядками про те, як «смішались в кучу коні, люди» (Чепурко, Пахоменков, 2021: 5).

Надалі в статті Д. Архирейського спостерігаємо, всупереч здобуткам української історіографії, ототожнення таких явищ, як отаманщина та повстанський рух. Ця плутанина є характерною рисою наукових, тобто антинаукових підходів цього дослідника (Митрофаненко, 2016: 126–140). Дискусія щодо змісту цих понять розміщена на сторінках збірника «Придніпров'я: історико-краєзнавчі дослідження» в рубриці «Наукові дискусії» (Архирейський, 2016: 115–125; Митрофаненко, 2016: 126–140; Щербатюк, 2016: 141–146).

Не будемо, на відміну від Д. Архирейського, повторювати написане 5 років тому. Натомість зазначимо, що «антинаукові погляди» Ю. Митрофаненка, про які через відсутність аргументів пише Д. Архирейський, знайшли підтримку у Вченої ради Дніпровського національного університету ім. Олесея Гончара в повному її складі під час захисту кандидатської дисертації «Отаманщина як суспільний феномен Української революції періоду Директорії 1918–1919 рр.». А монографія «Українська отаманщина 1918–1919 рр.» отримала позитивний відгук від провідних дослідників періоду Української революції 1917–1921 рр.: В. Верстюка, В. Лободаєва, В. Солдатенка, В. Щербатюка, Р. Пирога та В. Скальського (Верстюк, 2017: 12; Верстюк, Лупандин: 2020: 49; Лободаєв, 2016: 321; Солдатенко, 2016: 50; Щербатюк, 2011: 256; Щербатюк, 2016: 141–146; Пиріг, Скальський, 2021: 115).

В. Лободаєв у статті «Війна з державою чи за державу? Селянський повстанський рух в Україні» наголосив на різниці між термінами «повстанство» та «отаманщина»: «Деякі історики та публіцисти ототожнюють «отаманщину» та «повстанський рух», що є цілковитою помилкою. Під повстанством слід розуміти відкрите протистояння невинному політико-державному режиму, а під отаманщиною – конфлікт повстанців-отаманів із формально визнаною над собою владою у вигляді невиконання та ігнорування наказів, збройних конфліктів, організації збройних повстань і заколотів проти офіційно визнаної ними влади» (Лободаєв, 2016: 321).

Саме так характеризують дефініцію «отаманщина» рецензенти книжки «Провідники повстанського руху Придніпров'я», знані фахівці проблематики визвольних рухів Ф. Турченко (Турченко, 2010: 221), О. Реєнт (Реєнт, 1999: 159–161) та С. Кульчицький. На останнього, до речі, у своїй статті посилається Д. Архирейський, уникнувши згадки про те, що ж під отаманщиною розуміє відомий історик (Чепурко, Пахоменков, 2021: 7). Нижче наведемо розуміння С. Кульчицьким сутності отаманщини та її негативного впливу на процеси Української революції 1917–1921 рр.: «Отаманщина стала закономірним наслідком беззавдання, яке охопило країну після падіння гетьманського режиму. Директорія не мала жодних важелів управління і навіть не робила спроб створити їх, бо була паралізована протистоянням лідерів. В атмосфері анархії та свавілля, яку назвали отаманщиною, страхітливих масштабів набули єврейські погроми» (Кульчицький, 2013: 297). У посібнику з історії України для підготовки до ЗНО С. Кульчицький наводить таке визначення цієї дефініції: «отаманщина – свавільні дії повстанських загонів, сформованих отаманами, їхнє небажання підпорядковуватися наказам командування, що підтримували Директорію зсередини, знесилювали її в боротьбі з більшовиками» (Кульчицький, 2020: 224).

А на сторінках збірника документів «Провідники повстанського руху Придніпров'я» продовжуємо помічати розбіжності у трактуванні цих термінів. Якщо Д. Архирейський ототожнює повстанський рух та отаманщину, то Ю. Пахоменков, автор видання «Повстанський рух Придніпров'я: історичний нарис», розвиток повстанського руху вбачає у трансформації «горезвісної отаманії» в більш організований повстанський

рух, що досяг свого піка в 1919–1920 рр. *«Поступово повстанський рух набував національного змісту й перетворювався на український визвольний рух із власною політичною програмою»*, – наголосив Ю. Пахоменков (Чепурко, Пахоменков, 2021: 20).

Схоже, що колектив авторів так і не визначився, що ж вони розуміють під «отаманщиною»: супротив українського повстанства ворожим державним моделям чи конфлікт зі своєю формально визнаною владою? Автор біографічної довідки Михайла Мелашка (припускаємо, що це був О. Чепурко) пише, що Михайло Мелашко був учасником «отаманщини», водночас інші 14 згадуються як провідники повстанського руху (Чепурко, Пахоменков, 2021: 201). Як розуміє цей термін доцент О. Чепурко, невідомо.

Інша дискусійна тема – це хронологічні межі збірника документів, які окреслюють повстанський рух на Придніпров'ї 1918–1922 рр. Викликає сумніви 1918 р. як дата початку повстанського руху на Придніпров'ї. Невже на Катеринославщині не було виявів повстанства у 1917 р.? Ознайомлення з працями В. Лободаєва та М. Ковальчука дозволяє зробити висновок, що на Подніпров'ї існував потужний вільнокозацький рух (Лободаєв, 2010; Ковальчук, 2015). Ю. Пахоменков пише, що зародження повстанського руху Криворіжжя та Надпоріжжя пов'язане з утворенням загонів Вільного козацтва наприкінці 1917 р. (Чепурко, Пахоменков, 2021: 18). Якщо так, то чому автори книги обрали 1918 р. відліком повстанського руху на Придніпров'ї? Відповіді на це питання ми знову не знаходимо. З цього приводу варто зазначити, що вільнокозацькі організації на Катеринославщині виникли значно раніше, у вересні 1917 р., а наприкінці 1917 р. їхня чисельність нараховувала понад 1000 боєздатних вояків. Саме загопи Вільного козацтва чинили опір спробам місцевих більшовиків, які отримали підтримку від загону П. Сгорова, що прибув із Москви, встановити в Катеринославі радянську владу (Ковальчук, 2015: 435–443).

Повернемося до вступної статті Д. Архирейського. Під час презентації книжки на XII Дніпропетровській обласній історико-краєзнавчій конференції «Історія Дніпровського Надпоріжжя» (9–12 листопада 2021 р.) професор повідомив, що стосунку до ґрунтовної пошукової роботи в архівах він не мав, а був запрошений до складу авторського колективу лише як автор вступної статті. Така чесність, безумовно, заслуговує на повагу. Однак, проаналізувавши матеріал Д. Архирейського, складається враження, що професор не ознайомився зі змістом документів, наведених у збірнику. У вступній статті немає навіть натяку на аналіз змісту матеріалів, ретельно зібраних укладачами! Також у ній відсутні прізвища «отаманів Української революції» з Придніпров'я, адже саме таку назву має вступна стаття, не виокремлено етапи повстанського руху на Катеринославщині. Д. Архирейський чомусь уникнув дискусії з Ю. Пахоменковим із приводу «горезвісної отаманії» (Чепурко, Пахоменков, 2021: 20). Натомість в тексті Д. Архирейського знаходимо нову дефініцію – «збройний протестантизм» (Чепурко, Пахоменков, 2021: 12). Ні, мова не про гугенотів чи учасників селянської війни Т. Мюнцера в Німеччині, а про українських повстанців, яких Д. Архирейський невідомо за якою логікою: формальною чи неформальною,

називає українськими «протестантами»! (Чепурко, Пахоменков, 2021: 11).

4. Аналіз та критика історичного нарису. На фоні поверхового викладу матеріалу Д. Архирейським, сповненого термінологічної плутанини, історичний нарис Ю. Пахоменкова «Повстанський рух Придніпров'я 1918–1922 рр.» сприймається значно краще. Але цей нарис має один серйозний недолік – не досить ґрунтовний аналіз історіографії проблематики повстанського руху на Придніпров'ї (Чепурко, Пахоменков, 2021: 11). Так, Ю. Пахоменков відзначив появу досліджень біографій низки повстанських отаманів Придніпров'я, згадавши праці О. Мельника, Н. Ковальнової, Д. Архирейського, А. Демартино, О. Чепурка (Чепурко, Пахоменков, 2021: 18). Але поза увагою автора опинилися ґрунтовні дослідження аналізу подій повстанського руху на Придніпров'ї. Зокрема, В. Лободаєва, автора монографії «Революційна стихія. Вільнокозацький рух в Україні 1917–1918 рр.», присвяченої історії генезису цього явища, та М. Ковальчука, який порушив проблематику повстанського руху на Катеринославщині у книгах «Битва двох революцій. Перша війна УНР з Радянською Росією 1917–1918 рр.» та «Без переможців. Повстанський рух в Україні проти білогвардійських військ генерала А. Денікіна (червень 1919 р. – лютий 1920 р.)» (Лободаєв, 2010; Ковальчук, 2012; 2015). Їхні монографії містять чимало важливої інформації, яка стосується різних етапів повстанського руху на Катеринославщині 1917–1919 рр.

На жаль, праці цих дослідників, що базуються на солідній джерельній базі архівів США, Росії, Польщі, Чехії, України, не згадуються в історичному нарисі Ю. Пахоменкова. Тому на його сторінках ми зустрічаємо хибну тезу про перші збройні виступи загонів Вільного козацтва навесні 1918 р. (Чепурко, Пахоменков, 2021: 11). Насправді вільнокозацькі підрозділи ще в грудні 1917 р. у боях за Катеринослав із місцевими червоногвардійцями та московськими загонами П. Сгорова, на відміну від регулярних частин УНР, проявили себе якнайкраще. Численні загопи, створені братами Горобцями (колишніми Воробйовими), чинили серйозний опір більшовикам. Зокрема, М. Ковальчук у книзі «Битва двох революцій» у розділах, присвячених боям у Катеринославі, згадує про робітничий загін вільного козацтва (700 осіб), сформований братами Горобцями, та вільнокозацькі осередки Новомосковського та Верхньодніпровського повітів, а також вільних козаків Діївки, Сухачівки, Нових Кодаків (Ковальчук, 2015: 422). Проте без підтримки регулярних частин УНР вільнокозацькі загопи були змушені залишити Катеринослав. Однак уже у квітні 1918 р. саме загопи катеринославського вільного козацтва під супроводом братів Горобців першими увійшли до звільненого від більшовиків Катеринослава (Лободаєв, 2010: 184).

Не потрапили до переліку «досліджень біографій низки повстанських отаманів Придніпров'я» статті А. Буланової (Буланова, 2016: 146–153), Т. Цимлякової, присвячені постаті Романа Самокиша (Самокишина) та його військовій частині (Цимлякова, 2007: 53–63; Цимлякова, 2011: 175–182). Чому на цьому акцентовано увагу? Бо саме цей полк, зібраний із галичан та українців Придніпров'я, разом із загonom верхньодніпровського отамана Сакви зіграв головну роль у визволенні

Катеринослава від більшовицько-махновських військ 1 січня 1919 р. 22 січня 2017 р. у Дніпрі поблизу Преображенського собору з нагоди Дня соборності України було встановлено пам'ятник, на якому є згадка про полк Січових Стрільців «Вільного козацтва».

У контексті аналізу повстанського руху на Катеринославщині в 1919 р. неможливо оминути ґрунтовне дослідження М. Ковальчука «Без переможців. Повстанський рух в Україні проти білогвардійських військ генерала А. Денікіна (червень 1919 р. – лютий 1920 р.)». Автор проаналізував повстанський рух на Катеринославщині проти російських білогвардійців (Ковальчук, 2015: 86–97, 103–112). У цій книзі також є чимало згадок про Трифона Гладченка та Михайла Мелашка, впливових провідників повстанського руху Придніпров'я (Ковальчук, 2015: 333, 336).

Не згадали автори статті й про матеріали, зібрані Р. Круциком у книзі «Народна війна», присвяченій повстанцям на теренах УНР під час визвольного руху 1917–1921 рр. (Круцик, 2011: 173–178). У розділі «Катеринославщина» автор наводить цікаві документи з історії повстанства, рідкісні світлини, власний перелік отаманів повстанських загонів із 62 осіб, які діяли на Придніпров'ї, котрий, треба відзначити, суттєво доповнив Ю. Пахоменков (Чепурко, Пахоменков, 2021: 29–33). Також варто було звернути увагу на матеріал, зібраний Р. Круциком під час підготовки видання «Чекістське досьє окупованої України». Перший том цієї тритомної збірки документів містить інформацію про повстанський рух на Катеринославщині 1917–1922 рр. Тим більше, що ці матеріали у другій половині 40-х рр. формували представники радянських каральних органів (Круцик, 2015: 434–480).

Події повстанського руху на Катеринославщині 1920 р. розкрито Ю. Пахоменковим фахово та змістовно, якщо не зважати на дрібні зауваження, що стосуються діяльності Олександрійської повстанської повітової дивізії Костя Пестушка (Степового, Блакитного) та помилок у написанні власних назв топонімів Холодний Яр та Чорний ліс (Чепурко, Пахоменков, 2021: 11). Наприклад, Ю. Пахоменков зазначає, що Степова дивізія Костя Пестушка влітку та восени 1920 р. здійснила рейд Олександрійським повітом (Чепурко, Пахоменков, 2021: 11). Тут варто було б додати назву Херсонської губернії, до якої він належав. Однак Олександрійським повітом рух степовиків не обмежився. Влітку 1920 р. дивізія на короткий час захопила губернський центр Херсон (Степовий, 2021: 156). Військові операції дивізії Костя Пестушка було описано в книзі Юрка Степового (Федора Пестушка, рідного брата отамана) та сучасними дослідниками на сторінках видання «Роки боротьби на Єлисаветчині 1917–1922 рр. Український погляд. Книга 3. Проти білих та червоних окупантів» (Степовий, 2021; Митрофаненко, 2020: 138–142, 155–157).

Література:

1. Архирейський Д. Отамани революції. Щодо визначення сутності української отаманщини доби революції 1917–1921 рр. (на основі критики однойменної книги Ю. Митрофаненка). *Придніпров'я: історико-краєзнавчі дослідження* : зб. наук. праць. Вип. 14. Дніпро : Ліра. С. 115–125.
2. Буланова А. Повстанський рух Катеринославщини доби 1917–1921 рр. в оцінках представників української еміграції та діаспори. *Придніпров'я: історико-краєзнавчі дослідження* : зб. наук. праць. Вип. 14. Дніпро : Ліра. С. 146–151.

Сумнівним є твердження автора «*про стрімкий та бурхливий підйом повстанського руху восени 1921 р. у районі Чорного лісу*» під впливом Другого Зимового походу (Чепурко, Пахоменков, 2021: 25). Невдалий рейд армії УНР не поживив повстанську активність навіть тих отаманських загонів, що діяли на Поділлі та Поліссі, на терени яких увійшли Подільська і Волинська групи війська УНР, не кажучи про більш віддалені від походу повстанські угруповання, про що свідчать спогади як повстанців, так і учасників походу. Старшина Подільської групи Дмитро Зоренко згадував розмову з одним із повстанців:

«*Старшина від Орлика* (отамана Федора Артеменка, який діяв на Київщині, – Ю. М.) *оповідав нам, що два місяці тому його організація була міцна і ще тоді Орлик міг дати самої до 2000 шабель, а охотників міг зібрати багато тисяч. Тоді вони сподівалися на наш прихід, але тепер справа з повстанням є безнадійна*» (Тинченко, 2017: 152; Гальчевський, 2011: 159–160).

Джерел на підтвердження своєї версії про вплив Другого Зимового походу на поживлення повстанської активності в грудні 1921 р. поблизу Холодного Яру автор історичного нариса не наводить.

Третя частина аналітичних матеріалів книги «Провідники повстанського руху Придніпров'я» – це археографічна довідка, підготовлена доцентом О. Чепурком. Цей матеріал подано фахово, змістовно, з характеристикою документів, упорядкованих автором, та їх критичним аналізом. О. Чепурко формулює низку цікавих дослідницьких проблем, що становлять науковий та суспільний інтерес і пов'язані з застосуванням дефініції «комбатант» до провідників українського повстанства та юридичною реабілітацією отаманів Придніпров'я (Чепурко, Пахоменков, 2021: 36).

5. Висновки. Рецензоване видання, незважаючи на критичні зауваження, становить безумовний інтерес як для дослідників, членів реабілітаційних комісій, котрі отримали великий матеріал для перегляду справ засуджених радянською владою отаманів, так і для пересічного читача. Кожен охочий тепер має можливість ознайомитися зі змістом важкодоступних для нього документів. Книга є вдалим прикладом для дослідників із інших міст України, які можуть здійснити подібну пошукову роботу в архівах СБУ своїх областей. Автори книги окреслили перспективи нових досліджень, відкрили шлях до нових інтерпретацій та інновацій осмислення, наукових дискусій. Укладачів цього збірника О. Чепурка та Ю. Пахоменкова хочеться привітати з виходом книги і побажати продовжити пошукову роботу в архівосховищах із опрацювання документів, що зберігаються в галузевому Державному архіві СБУ, які містять справи, котрі стосуються діяльності провідників повстанського руху Придніпров'я (Митрофаненко, 2016: 230–231).

3. Верстюк В., Лупандін О. Сучасні інтерпретації революційної доби 1917–1921 рр. *Революційна доба 1917–1921 рр. у системі координат сучасної історіографії* : збірник наукових статей. Київ : Інститут історії України, 2020.
4. Війна з державою чи за державу? Селянський повстанський рух в Україні 1917–1921 рр. Харків : КСД, 2017. 400 с.
5. Власов В., Кульчицький С., Панарін С. Історія України: комплексне видання. Київ : Літера ЛТД, 2021. 512 с.
6. Ковальчук М. Битва двох революцій: Перша війна Української Народної Республіки з Радянською Росією. 1917–1918 рр. Т. 1. Київ : Видавничий дім «Стилос», 2015. 607 с.
7. Круцик Р. Народна війна. Путівник до експозиції. Київ : ТОВ «Дорадо друк», 2011.
8. Кульчицький С. Червоний виклик. Кн. 1. Київ : Темпора, 2013. 504 с.
9. Ковальчук М. Без переможців. Повстанський рух в Україні проти білогвардійських військ генерала А. Денікіна (червень 1919 р. – лютий 1920 р.). Київ : Стилос, 2012. 352 с.
10. Лободаєв В. Революційна стихія. Вільнокозацький рух в Україні 1917–1918 рр. Київ : Темпора, 2010. 672 с.
11. Лободаєв В. Війна з державою чи за державу? Селянський повстанський рух в Україні 1917–1921 рр. На бій за волю перемога. Перемога через поразки. Україна у війнах і революціях 1914–1921 рр. Харків : КСД, 2016. С. 288–352.
12. Митрофаненко Ю. З приводу рецензії Д.В. Архирейського на книгу Ю. Митрофаненка «Українська отаманщина 1917–1918 рр.». *Придніпров'я: історико-краєзнавчі дослідження* : зб. наук. праць. Вип. 14. Дніпро : Ліра, 2016. С. 126–140.
13. Митрофаненко Ю., Цимлякова Т. Полк Січових Стрільців «Вільного козацтва» в подіях Української революції на Катеринославщині 1918–1919 рр. *Придніпров'я: історико-краєзнавчі дослідження* : зб. наук. праць. Вип. 9. Дніпро : Видавництво Дніпропетровського національного університету, 2011. С. 175–182.
14. Митрофаненко Ю., Цимлякова Т. Роман Самокишин (Самокиш) у революційних подіях 1918–1919 рр. на Катеринославщині. *Придніпров'я: історико-краєзнавчі дослідження* : зб. наук. праць. Вип. 9. Дніпро : Видавництво Дніпропетровського національного університету, 2007. С. 53–63.
15. Митрофаненко Ю. Селянський антибільшовицький рух (серпень – листопад). *Роки боротьби 1917–1922 рр. на Єлисаветчині. Український погляд. Рік 1920. Проти білих та червоних окупантів*. Кропивницький : Імекс-ЛТД, 2020. 276 с.
16. Митрофаненко Ю. Українська отаманщина 1918–1919 рр. Кропивницький : Імекс-ЛТД, 2016. 239 с.
17. Провідники повстанського руху Придніпров'я (за матеріалами органів державної безпеки) : збірник документів / упор. Ю. Пахоменков, О. Чепурко. Дніпро : Герда, 2021. 288 с.
18. Ресніт О, Рубльов С. Українські визвольні змагання. *Україна крізь віки*. Т. 10. Київ : Видавничий дім «Альтернативи», 1999. 319 с.
19. Пиріг Р, Скальський В. Відновлена УНР: боротьба за збереження державності (грудень 1918–1921 рр.). Україна: нариси історії. Київ : Академперіодика, 2021. 620 с.
20. Степовий Ю. У Херсонських степах. Мюнхен : Культура, 1947. 129 с.
21. Степовий Ю. Отаман Степової дивізії. Київ : ТОВ «Основа-Принт», 2021. 271 с.
22. Тинченко Я. Лицарі Зимових походів 1919–1922 рр. Київ : Темпора, 2017. 760 с.
23. Турченко Ф. Історія України : підручник історії для 10 кл. Київ : Генеза, 2010. 353 с.
24. Солдатенко В. Режим отаманщини в УНР 1919 р: витоки, сутність, наслідки. Гілея. 2016. № 10. С. 46–60.
25. Україна. 1919 р.: М. Капустянський «Похід Українських армій на Київ і Одесу в 1919 р.» ; Є. Маланюк «Уривки зі спогадів». Документи та матеріали : документально-наукове видання / передм. Я. Тинченко. Київ : Темпора, 2004. 558 с.
26. Чекістське досє окупованої України : збірник документів. У 3 т. Т. 1 / Р. Круцик. Київ : Видавництво «Преса України», 2015. 992 с.
27. Щербатюк В. Селянський повстанський рух в Україні 1917–1921 рр.: українська історіографія. Київ : Наукова думка, 2012. 528 с.
28. Щербатюк В. Українська отаманщина 1918–1919 рр. – історична реконструкція одного з феноменів Української революції доби Директорії *Придніпров'я: історико-краєзнавчі дослідження* : зб. наук. праць. Вип. 14. Дніпро : Ліра. С. 141–146.

References:

1. Arkhireyskyi, D. (2016). Otamany revolyutsiyi. Shchodo vyznachennya sutnosti ukrayins'koyi otamanshchyny doby revolyutsiyi 1917–1921 rr. (na osnovi krytyky odnoymennoyi knyhy Yu. Mytrofanenka) [Atamans of the revolution. About the definition of the essence of the Ukrainian otamanschina of the period of revolution of 1917–1921 (on the basis of criticism of the book of the same book Y. Mitrofanenko)] : *Prydniprovyia historical and local lore research: collection science etc*. Vip. 14. D. : Lira, pp. 115–125. [in Ukrainian].
2. Bulanova, A. (2016). Povstans'kyi rukh Katerynoslavshchyny doby 1917–1921 rr. v otsinkakh predstavnykiv ukrayins'koyi emihratsiyi ta diaspori [The insurgent movement of Ekaterinoslav region from 1917 to 1921 in the assessments of representatives of the Ukrainian emigration and diaspora]. *Prydniprovyia: historical and local lore research* : coll. science etc. Vip. 14. D. : Lira, pp. 146–151. [in Ukrainian].
3. Verstyuk, V., Lupandin, O. (2020). Suchasni interpretatsiyi revolyutsiynoyi doby 1917–1921 rr. Revolyutsiyna доба 1917–1921 rokiv u systemi koordynat suchasnoyi istoriohrafiiyi : zbirnyk naukovykh statey [Modern interpretations of the revolutionary period of 1917–1921. The revolutionary period of 1917–1921 in the coordinate system of modern historiography. Collection of scientific articles]. K. : Institut History Ukraina. [in Ukrainian].
4. Vyna z derzhavoyu chy za derzhavu? Selyans'kiy povstans'kiy rukh v Ukrayini 1917–1921 rr. (2017) [War with the state or for the state? Peasant insurgent movement in Ukraine 1917–1921]. Kharkiv : KSD. 400 s. [in Ukrainian].

5. Vlasov, V., Kulchytsky, S., Panarin, S. (2021). Istoriya Ukrayiny: kompleksne vydannya [History of Ukraine: a comprehensive edition]. K. : Litera LTD. 512 p. [in Ukrainian].
6. Kovalchuk, M. (2015). Bytva dvokh revolyutsiy: Persha viyna Ukrayins'koyi Narodnoyi Respubliki z Radyans'koyu Rosiyeyu. 1917–1918 rr. T. 1 [The battle of two revolutions: The first war of the Ukrainian People's Republic with Soviet Russia. 1917–1918. T. 1]. K. : Vydavnychyy dim “Stylos”. 607 p. [in Ukrainian].
7. Krutsyk, R. (2011). Narodna viyna. Putivnyk do ekspozytsiyi. K. : TOV “Dorado druk” [People's War. Guide to the exhibition]. K. : Dorado Print Ltd. [in Ukrainian].
8. Kulchytsky, S. (2013). Chervonyy vyklyk. Kn. 1 [Red challenge. Book 1]. K. : Tempora, 504 s. [in Ukrainian].
9. Kovalchuk, M. (2012). Bez peremozhstv. Povstans'kyi rukh v Ukrayini proty bilohvardiys'kykh viys'k henerala A. Denikina (cherven' 1919 – lyuty 1920 r.). K. : Stylos, 2012 [Without winners. Insurgent movement in Ukraine against the White Guard troops of General A. Denikin (June 1919 – February 1920)]. K. : Stylos, 352 s. [in Ukrainian].
10. Lobodaev, V. (2010). Revolyutsiyna stykhiya. Vil' nokozats'kyi rukh v Ukrayini 1917–1918 rr. [Revolutionary element. Free Cossack movement in Ukraine 1917–1918]. K. : Tempora, 672 p. [in Ukrainian].
11. Lobodaev, V. (2016). Viyna z derzhavoyu chy za derzhavu? Selyans'kyi povstans'kyi rukh v Ukrayini 1917–1921 rr. [War with the state or for the state? Peasant insurgent movement in Ukraine 1917–1921]. To fight for freedom victory. Victory through defeats. Ukraine in the wars and revolutions of 1914–1921. Kharkiv : KSD. P. 288–352. [in Ukrainian].
12. Mytrofanenko, Y. (2016). Z pryvodu retsenziyi D.V. Arkhireys'koho na knyhu Yu. Mytrofanenka “Ukrayins'ka otamanshchyna 1917–1918 rokiv” [Concerning D.V. Arkhireyskiy's review of Y. Mytrofanenko book “Ukrainian otamanshchina”]. *Prydniprovyia: historical and local lore research* : collection. science. etc. Vip. 9. D. : Dnipropetrovsk Publishing House Nat. Un-tu Science etc. Vip. 14. D. : Lira, p. 126–140. [in Ukrainian].
13. Mytrofanenko, Y., Tsymlyakova, T. (2011). Polk Sichovykh Stril'tsiv “Vil'noho kozatstva” v podiyakh Ukrayins'koyi revolyutsiyi na Katerynoslavshchyni 1918–1919 [Regiment of Sich Riflemen “Free Cossacks” in the events of the Ukrainian revolution in the Ekaterinoslav region 1918–1919]. *Prydniprovyia: historical and local lore research* : collection. science etc. Vip. 9. D. : Dnipropetrovsk Publishing House Nat. Un-tu. P. 175–182. [in Ukrainian].
14. Mytrofanenko, Y., Tsymlyakova, T. (2007). Roman Samokyshyn (Samokysh) u revolyutsiynykh podiyakh 1918–1919 rr. na Katerynoslavshchyni [Roman Samokyshyn (Samokysh) in the revolutionary events of 1918–1919 in the Ekaterinoslav region of the Dnieper region]. *Prydniprovyia: historical and local lore research* : collection science etc. Vip. 9. D. : Dnipropetrovsk Publishing House Nat. Un-tu, p. 53–63. [in Ukrainian].
15. Mytrofanenko, Y. (2020). Selyans'kiy antybil'shovyt's'kyi rukh (serpen' – lystopad) [Peasant anti-Bolshevik movement (August – November)] / *Years of struggle 1917–1922 in Yelisyavetchyna. Ukrainian view. Year. 1920. Against the white and red occupiers*. Kropyvnytskyi : Imex-LTD. 276 p. [in Ukrainian].
16. Mytrofanenko, Y. (2016). Ukrayins'ka otamanshchyna 1918–1919 rr. [Ukrainian otamanshchina 1918–1919]. Kropyvnytskyi : Imeks-LTD. 239 p. [in Ukrainian].
17. Providnyky povstans'koho rukhu Prydniprovyia (za materialamy orhaniv derzhavnoyi bezpeky) : zbirnyk dokumentiv (2021) [Leaders of the insurgent movement of the Prydniprovyia (according to the materials of state security bodies): a collection of documents] / emphasis. Y. Pakhomenkov, A. Chepurko. D. : Gerda, 288 p. [in Ukrainian].
18. Reient, O., Rublev, S. (1999). Ukrayins'ki vyzvol'ni zmahannya. Ukrayina kriz' viky [Ukrainian liberation struggle. Ukraine through the ages] K. : Alternative Publishing House. 319 p. [in Ukrainian].
19. Pirig, R., Skalsky, V. (2021). Vidnovlena UNR: borot'ba za zberezhennya derzhavnosti (hruden' 1918–1921). *Ukrayina: narysy istoriyi*. [Restored UNR: the struggle for the preservation of statehood (December 1918–1921). *Ukraine: essays on history*]. K. : Akadempriodika. 620 s. [in Ukrainian].
20. Stepoviy, Y. (1947). V Khersons'kykh stepakh [In the Kherson steppes]. Munich : Culture. 129 p. [in Ukrainian].
21. Stepoviy, Y. (2021). Otaman Stepovoyi dyviziyi [Ataman of the Steppe Division]. K. : Osnova-Print LLC. 271 p. [in Ukrainian].
22. Tinchenko, J. (2017). Lytsari Zymovykh pokhodiv 1919–1922 rr. [Knights of the Winter Campaigns 1919–1922]. K. : Tempora. 760 p. [in Ukrainian].
23. Turchenko, F. (2010). Istoriya Ukrayiny : pidruchnyk istoriyi dlya 10 kl. [History of Ukraine. History textbook for 10th grade]. K. : Geneza. 353 s. [in Ukrainian].
24. Soldatenko, V. (2016). Rezhym otamanshchyny v UNR 1919 r: vytoky, sutnist', naslidky [Otaman regime in the UNR in 1919: origins, essence, consequences]. *Gileia*. № 10. P. 46–60. [in Ukrainian].
25. Ukrayina. 1919 r.: M. Kapustians'kyi “Pokhid Ukrayins'kykh armiy na Kyiv – Odesu v 1919 rotsi”. Y. Malanyuk “Uryvky zi spohadiv”. Dokumenty ta materialy : dokumental'no-naukove vydannya / Peredm. Ya. Tynchenko. (2004). [Ukraine. 1919: M. Kapustiansky “March of the Ukrainian armies on Kiev – Odessa in 1919”. E. Malanyuk “Excerpts from memories”. Documents and materials: Documentary-scientific edition] / Foreword J. Tinchenko. K. : Tempora. 558 s.
26. Chekists'ke dos'ye okupovanoï Ukrayiny. Zbirnyk dokumentiv: u 3 t. (2015). [Chekist dossier of occupied Ukraine. Collection of documents: in 3 vols. Vol. 1] / R. Krutsyk. K. : Vydavnytstvo Presa Ukrayiny. 992 p. [in Ukrainian].
27. Shcherbatyuk, V. (2012). Selyans'kyi povstans'kyi rukh v Ukrayini 1917–1921 rokiv: ukayins'ka istoriografiya [Peasant insurgent movement in Ukraine 1917–1921: Ukrainian historiography]. K. : Naukova dumka. 528 s. [in Ukrainian].
28. Shcherbatyuk, V. (2016). “Ukrayins'ka otamanshchyna 1918–1919 rokiv” – istorychna rekonstruktsiya odnogo z fenomeniv Ukrayins'koyi revolyutsiyi doby Dyrektoriyi [“Ukrainian Otamanshchina 1918–1919” – a history reconstruction one of one of the phenomenon of the Ukrainian revolution of the period of the Directory]. *Prydniprovyia historical and local lore research* : collection science etc. Vip. 14. D. : Lira, p. 141–146. [in Ukrainian].

Стаття надійшла до редакції 06.12.2021.
The article was received 06 December 2021.

УДК 930 (477.65)“1941”(045)

DOI <https://doi.org/10.32999/ksu2786-5118/2021-35-5>

ЖУРНАЛИ БОЙОВИХ ДІЙ ЯК ДжЕРЕЛО ВИВЧЕННЯ ОБОРОННИХ БОЇВ 6-ї ТА 12-ї АРМІЙ ВЛІТКУ 1941 Р.

Москальчук Катерина Віталіївна,
аспірантка кафедри історії України
та всесвітньої історії
Центральноукраїнського державного
педагогічного університету
ім. Володимира Винниченка
moskalchuk.katerina@gmail.com
orcid.org/0000-0003-1393-3945

Мета. Вивчення періоду оборонних боїв 6-ї та 12-ї армій у червні – серпні 1941 р. ускладнено обмеженим переліком доступних джерел. У радянській історичній науці зазначена тема перебувала під ідеологічною забороною. Тому документи, які залишилися після знищення армій, зберігались у спецфондах Центрального архіву Міністерства оборони СРСР у режимі секретності та були доступні тільки слухачам Військової академії ім. М.В. Фрунзе, що мали військове звання від підполковника і вище, з метою вивчення бойового досвіду та за умови нерозголошення військової таємниці. Стаття присвячена джерелознавчому аналізу журналів бойових дій періоду оборонних боїв 6-ї та 12-ї радянських армій улітку 1941 р.

Методи. Насамперед встановлено авторів журналів бойових дій та умови їх створення. Також визначено дату створення документів. Під час внутрішньої критики джерела застосовано історико-критичний метод для порівняння даних журналів бойових дій періоду оборонних боїв 6-ї та 12-ї армій улітку 1941 р. із загальновідомими фактами. З'ясовано походження документів, які лягли в основу створення журналів. Окрім цього, здійснено зовнішню критику джерел.

Результати. Під час дослідження нами встановлено, що журнали бойових дій штабів 6-ї та 12-ї армій були знищені внаслідок німецького оточення в урочищі Зелена Брама в районі с. Підвисоке Кіровоградської області. Сьогодні дослідникам доступні лише журнали Південного та Південно-Західного фронтів, а також 17-го стрілецького корпусу, який до 25 липня 1941 р. входив до складу 12-ї армії.

Висновки. Проаналізувавши радянську та сучасну літературу, присвячену історії оборонних боїв 6-ї та 12-ї армій на початковому етапі німецько-радянської війни, ми дійшли висновку, що журнали бойових дій залишалися поза увагою істориків. Введення журналів у науковий обіг дає можливість ширше проаналізувати причини загибелі двох радянських армій. Незважаючи на те, що у журналах бойових дій інформація викладена коротко, їх інформативна цінність полягає в тому, що за допомогою цих джерел можна встановити хронологічну послідовність подій та локалізацію окремих військових зіткнень.

Ключові слова: журнал бойових дій, фронт, армія, корпус, батальйон, архів, цензура.

JOURNALS OF COMBATS AS A SOURCE OF STUDYING DEFENSE BATTLES OF THE 6TH AND 12TH ARMIES IN THE SUMMER OF 1941

Moskalchuk Kateryna Vitaliyivna,
Graduate Student at the Department of History of Ukraine
and World History
Volodymyr Vynnychenko Central Ukrainian State
Pedagogical University
moskalchuk.katerina@gmail.com
orcid.org/0000-0003-1393-3945

Purpose. The study of the period of defensive battles of the 6th and 12th armies in June – August 1941 is complicated by a limited number of available sources. In Soviet historical science, the outlined topic was under ideological prohibition. Therefore, the documents left after the destruction of the armies were kept in special funds of the Central Archive of the Ministry of Defense of the USSR in secrecy and were available only to students of the Military Academy named after M.V. Frunze, who had a military rank from lieutenant colonel and above, in order to study combat experience and subject to non-disclosure of military secrets. The article is devoted to the source analysis of the log of hostilities operations of the period of defensive battles of the 6th and 12th Soviet armies in the summer of 1941.

Methods. The authors of log of hostilities actions and environment of their creation are foremost set. The date of creation of documents is also certain. During the internal critique of the source, the historical-critical method was used to compare the data of the logs of combat operations of the period of defensive battles of the 6th and 12th armies in the summer of 1941 with well-known facts. The origin of the documents that formed the basis for the creation of journals has been established. In addition, external criticism of sources was made.

Results. In the course of our research, we found that the logbooks of the 6th and 12th Army headquarters were destroyed because of the German encirclement in the Zelena Brama tract near the village of Podvysokogo Kirovograd region. Today, researchers have access only to the journals of the Southern and Southwestern Fronts, as well as the 17th Rifle Corps, which until July 25, 1941 was part of the 12th Army.

Conclusions. After analyzing the Soviet and modern literature on the history of defensive battles of the 6th and 12th armies at the initial stage of the German-Soviet war, we came to the conclusion that the logs of hostilities remained out of the attention of historians. The introduction of journals into scientific circulation makes it possible to make a broader analysis of the causes of death of two Soviet armies. Despite the fact that in the logs of hostilities the information is presented in a short version, their informative value lies in the fact that they can be used to establish the chronological sequence of events and the location of individual military clashes.

Key words: log of hostilities, front, army, corps, battalion, archive, censorship.

1. Вступ. Історія оборонних боїв 6-ї та 12-ї радянських армій влітку 1941 р. досі залишається актуальною і фактично малодослідженою. Тривалий час в історичній науці тема перебувала під ідеологічною заборобою, оскільки втрата двох потужних армій не вписувалась у канони героїчної історії радянської армії. Всі спроби порушити тему «битви під Уманню» чітко регулювалися цензурними нормами. Більшість бойових документів початкового етапу німецько-радянської війни зберігалась у режимі секретності. Наприкінці 1940-х – на початку 1960-х рр. XX ст. військово-історичним відділом Генерального штабу Червоної армії було підготовлено документальну серію «Сборник боевых документов Великой Отечественной войны» (Сборник, 1958). Всього було опубліковано 43 томи. Видання належало до числа тих матеріалів, що проходили під грифом «цілком таємно» і були доступні лише слухачам Військової академії ім. М.В. Фрунзе. Випуски, які були пов'язані з подіями на Південно-Західному та Південному фронтах, були опубліковані напередодні та після XX з'їзду КПРС, тобто в умовах десталінізації. Підготовкою і публікацією документів керував генерал-полковник М.М. Шарохін. До видання увійшли документи, які зберігалися в Центральному архіві Міністерства оборони СРСР (наразі – Центральный архив Министерства обороны Российской Федерации). Серед опублікованих матеріалів: бойові донесення штабів армій, бойові розпорядження, бойові накази, оперативні зведення, оперативні директиви. Фактично збірник став основним джерелом для дослідників проблеми на початку 90-х рр. минулого століття.

2. Основна частина. Аналізуючи наявну літературу, яка охоплює історію оборонних боїв 1941 р. на території України, ми звернули увагу, що дослідники не використовували журнали бойових дій, які, на відміну від розпоряджень чи оперативних зведень, не публікувались, а тому невідомі широкому загалу.

Журнал бойових дій – це важливий інформаційний документ періоду війни, що укладався відповідно до офіційних інструкцій і правил. Фактично цей тип документів є щоденником бойових дій, оскільки події в них фіксувалися наприкінці кожного дня, незалежно від ситуації на фронті. Ці документи велися при штабах усіх рівнів. У процесі дослідження нами було виявлено шість журналів штабу фронту, чотири – штабу дивізії та один – батальйону. Веденням записів зазвичай займався штабний офіцер із достатньою військовою підготовкою, авторами вищенаведених документів були інтенданти 1-го або 2-го рангу.

Джерелами для підготовки журналів бойових дій були вхідні та вихідні документи: оперативні зведення, бойові накази, розпорядження, записи переговорів. Окрім цього, в документі фіксувалась інформація про бойові дії того чи іншого з'єднання впродовж дня, розташування частин, дані про моральний стан особового складу, матеріальне становище частин, загальну кількість втрат, списки вбитих і зниклих офіцерів та політпрацівників, а також інформація про поповнення. Всі матеріали, що стосувалися військового формування, записували на парній сторінці, інформацію про дії противника – на непарній (Центральний архів Міністерства оборони Російської Федерації, спр. 232).

Наприкінці кожного щоденного запису відповідальний за ведення журналу подавав у короткому викладі підсумки дня, де обов'язково описував результати бойових дій, стан виконання поставлених бойових завдань, вказував на помилки, а також зазначав джерела інформації.

Відповідно до інструкції ведення журналів події, що в них фіксувалися, мали супроводжуватись оперативними картами, на яких графічно відтворювалося розташування з'єднань або частин за 1–3 дні. Також було рекомендовано додавати схематичні зображення окремих, найбільш значущих бойових епізодів та дані про оборонну систему супротивника. В інструкціях до журналів бойових дій, датованих 1943 р. і пізніше, зустрічається рекомендація додавати до записів фотографії окремих моментів під час бою і світлини видатних героїв війни.

У полках журнали велись у вигляді зошита для покращення мобільності, у штабах з'єднань допускались інші матеріали для фіксації інформації. Як правило, це могли бути канцелярські книги або стандартні аркуші формату А4.

Журнали бойових дій наприкінці місяця перевірялись і підписувалися начальником штабу. Кожен журнал виготовлявся у трьох примірниках: один залишався в документації з'єднання або частини, другий екземпляр, який затверджувався командуванням, надсилався у штаб вищого військового формування, третій – адресувався Генеральному штабу Червоної армії. Саме журнали бойових дій були основним джерелом вивчення досвіду війни, дослідженням якого спочатку займався сектор оперативної підготовки, а з 25 квітня 1942 р. – відділ із використання досвіду війни, що діяв при Генеральному штабі РСЧА. Більшість журналів бойових дій після закінчення війни зберігалась в Центральному архіві Міністерства оборони СРСР у режимі секретності (Перечень, 1974).

Після розпаду Радянського Союзу залишився чималий архівний спадок. Початок 1990-х рр. ознаменувався демократичними перетвореннями у новостворених державах. 22 червня 1992 р. вийшла Постанова Державної думи РФ «О временном порядке доступа к архивным документам и их использования» (<http://pravo.gov.ru/proxy/ips/?docbody>). Відповідно до її положень доступ до архівів отримали всі фізичні особи незалежно від громадянства, було закріплено термін секретності для документів, що стосуються державної таємниці, – 30 років, а також окреслено низку питань, які можуть містити таку таємницю.

Період доступності архівів тривав до 21 червня 1993 р., аж поки у Російській Федерації не було ухвалено Закон «О государственной тайне» (http://www.consultant.ru/document/cons_doc_LAW_2481/). Після його ратифікації частина документів, яка раніше була доступна для дослідників, знову потрапила до спецховищ. Нова хвиля розсекречення архівних документів періоду радянсько-німецької війни в Російській Федерації розпочалася після Наказу Міністра оборони РФ «О рассекречивании архивных документов Красной Армии и Военно-Морского Флота за период Великой Отечественной войны 1941–1945 гг.» від 8 травня 2007 р. № 181 (<https://rg.ru/2007/06/20/grify-dok.html>).

Незважаючи на те, що з низки архівних матеріалів було знято гриф «цілком таємно», дослідники все одно не мають змоги безпроблемно працювати з документами. Справа в тому, що в ЦАМО РФ відсутній єдиний науково-довідковий апарат, тобто ті, хто працює з фондами архіву, не можуть опрацювати путівники та описи фондів. Частина документів, що зберігається у відкритих фондах, фактично залишається недоступною через те, що дискредитує Збройні сили СРСР.

У 2015 р. було створено нову електронну базу даних – «Память народа». Інтерактивний сервіс складається з оперативних документів фронтів і військових з'єднань (документи штабів, журнали бойових дій, схеми управління військами), матеріалів про втрати, а також містить паспорти поховань та інформацію про нагородні документи.

На початку німецько-радянської війни 6-та і 12-та радянські армії входили до складу Південно-Західного фронту. Під час дослідження нами було виявлено один журнал бойових дій Південно-Західного фронту, хронологічні межі якого становлять 21 липня – 5 серпня 1941 р. (Центральний архів Міністерства оборони Російської Федерації, спр. 176). Документ написаний чорнилом у зошиті. Проаналізувавши текст, можемо дійти висновку, що доступний примірник журналу був підготовлений для передачі в Генеральний штаб Червоної армії. На це вказує штамп на останній сторінці, на якому зафіксовано, що станом на 30 травня 1947 р. екземпляр зберігався у фондах військово-історичного управління Генерального штабу Червоної армії (Центральний архів Міністерства оборони Російської Федерації, спр. 176: 83). Джерелами для його підготовки були бойові документи штабів армій, тому для нас інтерес становлять записи, що стосуються подій 21–25 липня 1941 р., оскільки з 25 липня 1941 р. 6-та і 12-та армії передані до складу Південного фронту. Інформативна цінність журналу полягає в посиланнях на конкретні документи, що в комплексі з загальним описом оперативної обстановки на фронті дозволяє оцінити картину подій. У журналі зазначено, що війська 6-ї та 12-ї армій відступали на схід, стримуючи активний наступ противника з заходу. Остання згадка про армії датується 23 серпня 1941 р.: 6-та армія з важкими боями проривалась в район с. Животівка. 12-та армія вела бої поблизу с. Монастирище та с. Лукашівка. Окрім цього, нам вдалося виявити «Журнал боевых действий и учета боевого состава Военно-воздушных сил Юго-Западного фронта» (Центральний архів Міністерства оборони Російської Федерації, спр. 0048). Документ складається з чотирьох одиниць, що зберігаються в одному фонді (№ 229) Центрального архіву Міністерства оборони Російської Федерації, але в окремих справах. Автора документа встановити не вдалося. Журнали Військово-повітряних сил Південно-Західного фронту дають змогу оцінити реальну підтримку наземних сил авіацією в оборонних боях улітку 1941 р. У бойовому донесенні Південного фронту, датованому 4 серпня 1941 р., зафіксована теза, що радянська авіація постійно працює на «групу Понеділіна», а начальник штабу 12-ї армії генерал-майор Б.І. Арушанян згадує, що армія була позбавлена підтримки ще в липні 1941 р. (Чорний, 2019: 36–64). На жаль, у фондах ЦАМО РФ не зберігся журнал за період 1–10 липня 1941 р., але

в екземплярі документа, верхня хронологічна межа якого – 11 липня, чітко простежується, що з цього часу Військово-повітряні сили Південно-Західного фронту діяли в районі Канів – Житомир – Фастів.

Із 25 липня 1941 р. 6-та і 12-та армії в умовах, що склалися на фронті, були передані в підпорядкування Південного фронту. Сьогодні дослідникам доступні чотири журнали бойових дій фронту, які охоплюють період оборонних боїв улітку 1941 р. «Журнал боевых действий войск Южного фронта за июль – сентябрь 1941 г.» написаний хімічним олівцем (Центральний архів Міністерства оборони Російської Федерації, спр. 230). Записи у журналі робив помічник начальника оперативного відділу штабу фронту, капітан А.І. Боженко. Аналогічним йому є «Журнал боевых действий войск Южного фронта за июль 1941 г.» (Центральний архів Міністерства оборони Російської Федерації, спр. 229). Вищезгадані документи лягли в основу створення єдиного журналу «Журнал боевых действий войск Южного фронта за июль – сентябрь 1941 г.» (Центральний архів Міністерства оборони Російської Федерації, спр. 228). Відповідальні за ведення журналу: з 7 липня 1941 р. по 6 серпня 1941 р. – капітан А.І. Боженко, з 7 серпня 1941 р. по 20 серпня 1941 р. – капітан Ігнатенко (ім'я та по батькові не встановлені). Документ затверджений начальником оперативного відділу Південного фронту, полковником Ф.К. Корженевичем. Текст журналу представлений у друкованому вигляді. Вважаємо, що цей екземпляр був підготовлений для передачі у Генеральний штаб Червоної армії. В післявоєнний період він зберігався у ЦАМО СРСР (наразі – ЦАМО РФ) під грифом «цілком таємно». 8 квітня 2000 р. він був розсекречений. Інформація про становище 6-ї та 12-ї армій у журналі з'являється 27 серпня 1941 р. Штаб Південного фронту не мав інформації про точну дислокацію військ армії через відсутність дротового зв'язку. Відомо, що армії з кінця липня перебували у напівоточенні. З 1 серпня 1941 р. «група Понеділіна» (6-та, 12-та армії, 2-й механізований корпус) утримувала просування противника в напрямку смт. Новоархангельськ (Центральний архів Міністерства оборони Російської Федерації, спр. 11: 54). Цього ж дня у штаб фронту надійшла радіограма про повне оточення 6-ї та 12-ї армій (Центральний архів Міністерства оборони Російської Федерації, спр. 11: 57). 3 серпня П.Г. Понеділін отримав наказ продовжувати вести бої і зайняти рубіж Тетерівка–Новоархангельськ–р. Синюха. 4 серпня «група Понеділіна» повинна була прориватися в район м. Новоукраїнка та м. Новомиргород. У записах від 6 серпня зазначено, що війська Понеділіна проривалися на південь, маючи підтримку авіації фронту, що суперечить даним, які надходили зі штабу армії (Центральний архів Міністерства оборони Російської Федерації, спр. 11: 75). 7 серпня о 14.30 зафіксовано рух колони від с. Тишківка в напрямку с. Вільшанка. 8 серпня 1941 р. штаб Південного фронту отримав наказ забезпечити «групі Понеділіна» вихід із оточення, хоча фактично її вже не існувало.

Від початку німецько-радянської війни 6-та і 12-та армії перебували у стані бойової готовності та під натиском військ вермахту змушені були відступати з боями. 1 серпня 1941 р. німецькі військові з'єднання оточили «об'єднану групу Понеділіна»

в лісовому урочищі Зелена Брама. В умовах оточення і неминучої загибелі командування армій перед проривом прийняло рішення знищити всі бойові документи, аби уникнути захоплення їх німецькими військами. У зв'язку з цим у фондах ЦАМО РФ зберігається незначна кількість документів, підготовлених штабами 6-ї та 12-ї армій.

Під час дослідження нам вдалося виявити журнали бойових дій 17-го стрілецького корпусу, який із 22 червня по 25 липня 1941 р. входив до складу 12-ї армії, після чого був переданий у підпорядкування 18-ї армії. Журнали зберігаються у 851 фондї ЦАМО РФ у чотирьох екземплярах, написані у зошитах хімічним олівцем. У трьох журналах у кінці стоїть дата: 4 лютого 1942 р. Ми вважаємо, що це дата передачі екземпляра на зберігання у Генштаб РСЧА. Окрім цього, в архіві зберігається «Журнал боевых действий 56-го отдельного инженерного батальона за июнь – декабрь

1941 г.». Документ підготовлений для передачі командуванню, на це вказує позначка «Екземпляр № 2». У документі охоплено значний період часу, текст надрукований на друкарській машинці. Інформація представлена у вигляді зведень за декілька днів.

3. Висновки. Отже, журнали бойових дій для дослідників представляють цінне джерело, оскільки в них міститься зведена оперативна інформація щодо дій того чи іншого військового підрозділу або з'єднання. Основна складність роботи з таким видом джерел полягає у тому, що вони досить об'ємні та у переважній більшості написані від руки хімічним олівцем. Для дослідників початкового етапу німецько-радянської війни основною проблемою є обмежена кількість джерел, значна частина документів була втрачена під час бойових дій. Саме тому представлені у роботі журнали становлять неабияку цінність для вітчизняної історичної науки та мілітаристики.

Література:

1. Нуждин О.И. Уманский «котел»: трагедия 6-й и 12-й армии. Москва : Яуза-каталог, 2016. 384 с.
2. О временном порядке доступа к архивным документам и их использовании и его значение в расширении доступа к архивным документам. URL: <http://pravo.gov.ru/proxy/ips/?docbody>.
3. О государственной тайне. URL: http://www.consultant.ru/document/cons_doc_LAW_2481/.
4. О рассекречивании архивных документов Красной Армии и Военно-Морского Флота за период Великой Отечественной войны 1941–1945 гг. URL: <https://rg.ru/2007/06/20/grify-dok.html>.
5. Перечень сведений, запрещенных к опубликованию в открытой печати, передачах по радио и телевидению. Москва, 1974. 108 с.
6. Сборник боевых документов Великой Отечественной войны. Москва : Воениздат МО СССР, 1958. Вып. 38. 316 с.
7. Центральний архів Міністерства оборони Російської Федерації (ЦАМО РФ). Ф. 228. Оп. 701. Спр. 228. 105 арк.
8. Центральний архів Міністерства оборони Російської Федерації (ЦАМО РФ). Ф. 229. Оп. 0000181. Спр. 0050. 88 арк.
9. Центральний архів Міністерства оборони Російської Федерації (ЦАМО РФ). Ф. 229. Оп. 0000181. Спр. 0048. 79 арк.
10. Центральний архів Міністерства оборони Російської Федерації (ЦАМО РФ). Ф. 229. Оп. 161. Спр. 176. 83 арк.
11. Центральний архів Міністерства оборони Російської Федерації (ЦАМО РФ). Ф. 228. Оп. 701. Спр. 230. 90 арк.
12. Центральний архів Міністерства оборони Російської Федерації (ЦАМО РФ). Ф. 228. Оп. 701. Спр. 229. 48 арк.
13. Центральний архів Міністерства оборони Російської Федерації (ЦАМО РФ). Ф. 851. Оп. 1. Спр. 11. Арк. 18.
14. Центральний архів Міністерства оборони Російської Федерації (ЦАМО РФ). Ф. 851. Оп. 1. Спр. 11. Арк. 3–18.
15. Центральний архів Міністерства оборони Російської Федерації (ЦАМО РФ). Ф. 851. Оп. 1. Спр. 11. Арк. 19–98.
16. Центральний архів Міністерства оборони Російської Федерації (ЦАМО РФ). Ф. 851. Оп. 1. Спр. 9. Арк. 2–16.
17. Центральний архів Міністерства оборони Російської Федерації (ЦАМО РФ). Ф. 31266. Оп. 0168488. Спр. 0001. 19 арк.
18. Центральний архів Міністерства оборони Російської Федерації (ЦАМО РФ). Ф. 228. Оп. 701. Спр. 232. 119 арк.
19. Чорний О.В. Невідомі спогади генерала Баграта Ісааковича Арушаняна про бої 12-ї армії в червні – серпні 1941 р. (із фондів Народного музею с. Підвисоке). *Наукові записки. Серія «Історичні науки». Випуск 24. «Зелена Брама. Літо 1941-го: героїзм і трагедія 6-ї та 12-ї армій»*. Кропивницький, 2019. С. 36–64.

References:

1. Nuzhdin O.I. (2016). Umanskij “kotel”: tragediya 6-j i 12-j armii [Uman “cauldron”: the tragedy of the 6th and 12th armies]. Moscow: Yauza-katalog, 384 p. [in Russian].
2. O vremennom poryadke dostupa k arkhivny'm dokumentam i ikh ispol'zovanii i ego znachenie v rasshirenii dostupa k arkhivnym dokumentam [On the temporary order of acces to archival documents and their use and its significance for expanding access to archival documents]. URL: <http://pravo.gov.ru/proxy/ips/?docbody>.
3. O gosudarstvennoj tajne [About state secrets]. URL: http://www.consultant.ru/document/cons_doc_LAW_2481/.
4. O rassekrechivanii arkhivnykh dokumentov Krasnoj Armii i Voennno-Morskogo Flota za period Velikoj Otechestvennoj vojny 1941–1945 gg. [On declassification of archival documents of the Red Army and the Navy during the Great Patriotic War of 1941–1945]. URL: <https://rg.ru/2007/06/20/grify-dok.html>.
5. (1974). Perechen' svedenij, zapreshhenny'kh k opublikovaniyu v otkrytoj pechati, peredachakh po radio i televideniyu [List of information prohibited from publication in the open press, radio and television broadcasts]. Moscow, 108 p. [in Russian].
6. (1958). Sbornik boevy'kh dokumentov Velikoj Otechestvennoj vojny [Collection of military documents of the Great Patriotic]. Vyp. 38. Moscow: Voennizdat MO SSSR, 316 p. [in Russian].
7. Tsentralnyi arkhiv Ministerstva oborony Rosiiskoi Federatsii (TsMO RF) [Central archive of the Ministry of Defense of the Russian Federation (CAMO RF)]. F 228. Op. 701. Spr. 228. 105 ark. [in Russian].

8. Tsentralnyi arkhiv Ministerstva oborony Rosiiskoi Federatsii (TsMO RF) [Central archive of the Ministry of Defense of the Russian Federation (CAMO RF)]. F. 229. Op. 0000181. Spr. 0050. 88 ark. [in Russian].
9. Tsentralnyi arkhiv Ministerstva oborony Rosiiskoi Federatsii (TsMO RF) [Central archive of the Ministry of Defense of the Russian Federation (CAMO RF)]. F. 229. Op. 0000181. Spr. 0048. 79 ark. [in Russian].
10. Tsentralnyi arkhiv Ministerstva oborony Rosiiskoi Federatsii (TsMO RF) [Central archive of the Ministry of Defense of the Russian Federation (CAMO RF)]. F. 229. Op. 161. Spr. 176. 83 ark. [in Russian].
11. Tsentralnyi arkhiv Ministerstva oborony Rosiiskoi Federatsii (TsMO RF) [Central archive of the Ministry of Defense of the Russian Federation (CAMO RF)]. F. 228. Op. 701. Spr. 230. 90 ark. [in Russian].
12. Tsentralnyi arkhiv Ministerstva oborony Rosiiskoi Federatsii (TsMO RF) [Central archive of the Ministry of Defense of the Russian Federation (CAMO RF)]. F. 228. Op. 701. Spr. 229. 48 ark. [in Russian].
13. Tsentralnyi arkhiv Ministerstva oborony Rosiiskoi Federatsii (TsMO RF) [Central archive of the Ministry of Defense of the Russian Federation (CAMO RF)]. F. 851. Op. 1. Spr. 11. Ark. 18 [in Russian].
14. Tsentralnyi arkhiv Ministerstva oborony Rosiiskoi Federatsii (TsMO RF) [Central archive of the Ministry of Defense of the Russian Federation (CAMO RF)]. F. 851. Op. 1. Spr. 11. Ark. 3–18 [in Russian].
15. Tsentralnyi arkhiv Ministerstva oborony Rosiiskoi Federatsii (TsMO RF) [Central archive of the Ministry of Defense of the Russian Federation (CAMO RF)]. F. 851. Op. 1. Spr. 11. Ark. 19–98 [in Russian].
16. Tsentralnyi arkhiv Ministerstva oborony Rosiiskoi Federatsii (TsMO RF) [Central archive of the Ministry of Defense of the Russian Federation (CAMO RF)]. F. 851. Op. 1. Spr. 9. Ark. 2–16 [in Russian].
17. Tsentralnyi arkhiv Ministerstva oborony Rosiiskoi Federatsii (TsMO RF) [Central archive of the Ministry of Defense of the Russian Federation (CAMO RF)]. F. 31266. Op. 0168488. Spr. 0001. 19 ark. [in Russian].
18. Tsentralnyi arkhiv Ministerstva oborony Rosiiskoi Federatsii (TsMO RF) [Central archive of the Ministry of Defense of the Russian Federation (CAMO RF)]. F. 228. Op. 701. Spr. 232. 119 ark. [in Russian].
19. Chornyi O.V. (2019). Nevidomi spohady henerala Bahrata Isaakovyacha Arushaniana pro boi 12-yi armii v chervni – serpin 1941 roku (z fondiv Narodnoho muzeiu sela Pidvysokoho) [Unknown memories of general Bagrad Issakovich Arushanyan about the 12th army in June – August of 1941 (from the funds of the Public museum of Podvysoke)]. *Naukovi zapysky. Seriya: "Istorychni nauky"*. Vyp. 24: "Zelena Brama. Lito 1941-ho: heroizm i trahediia 6-yi ta 12-iy armii". Kropyvnytskyi, P. 36–64.

Стаття надійшла до редакції 23.11.2021.
The article was received 23 November 2021.

DEVELOPMENT OF NON-OLYMPIC SPORTS IN LEFT-BANK UKRAINE

Orlenko Olena Mykhailivna,

*Candidate of Historical Sciences, Associate Professor,
Associate Professor at the Department of Humanities
Kharkiv State Academy of Physical Culture
olena_orlenko@ukr.net
orcid.org/0000-0003-4436-487X*

Saltan Natalia Mykolayivna,

*Candidate of Historical Sciences, Associate Professor,
Associate Professor at the Department of Humanities
Kharkiv State Academy of Physical Culture
nataliasaltan@gmail.com
orcid.org/0000-0001-9772-8804*

The **purpose** of the article is to analyze key trends in the development of non-Olympic sports and the conditions of its existence, as well as identify the causal links between the field of physical culture and sports and the socialization of the individual. The **methods** are general scientific methods of logic (analysis, synthesis, etc.). The comparative method is used for the development of Olympic and non-Olympic sports; chronological: for the establishment of stages of development. As a **results** of the research it is established that the main stages of development were associated with political transformations: the first was from the end of the XIX century to 1917 (pre-revolutionary), the second was from 1921 to 1991 (Soviet) and the third has been from 1991 to the present (Ukrainian). At the beginning of the twentieth century, the inhabitants of the Left-Bank Ukraine were engaged in tiny towns, weightlifting (at that time it was not shared with weightlifting), motorsports, chess, checkers, acrobatics and horse racing. In Soviet times, the development of all sports was subordinated to the state interests, so increased attention was paid to military-technical sports, as well as mental sports. The state encouraged citizens to engage in Olympic and non-Olympic sports. Material and technical conditions were created for the development of numerous sports. A system of teaching staff training was also established. Nowadays, gymnastics (shaping, stretching), sports aimed at strength use of muscle mass (bodybuilding, powerlifting), dance sports (cheerleading, acrobatic rock'n'roll) are successfully developing, extreme sports (underwater sports, skateboarding), national sports (fighting hopak, various types of karate) as well. The influence of physical culture and sports on socialization and sociocultural development of a person is analyzed. It has been proved that sports helped to improve the health of citizens, which was strongly encouraged by the authorities. The sports movement, from the first years of the establishment of Bolshevik rule, acted as a way to the emancipation of women. Involving low-mobile categories of citizens in sports practices helped them to overcome social alienation. In addition, this type of physical activity was a substitute for socially unacceptable forms of behavior. **Conclusions.** Thus, we can conclude that the process of formation and development of non-Olympic sports took place in three stages and sports practices contributed to the socialization of the individual.

Key words: periodization of development, state policy, physical education, militarization, socialization of personality.

РОЗВИТОК НЕОЛІМПІЙСЬКИХ ВИДІВ СПОРТУ НА ЛІВОБЕРЕЖНІЙ УКРАЇНІ

Орленко Олена Михайлівна,

*кандидат історичних наук, доцент,
доцент кафедри гуманітарних наук
Харківської державної академії фізичної культури
olena_orlenko@ukr.net
orcid.org/0000-0003-4436-487X*

Салтан Наталія Миколаївна,

*кандидат історичних наук, доцент,
доцент кафедри гуманітарних наук
Харківської державної академії фізичної культури
nataliasaltan@gmail.com
orcid.org/0000-0001-9772-8804*

Метою статті є аналіз ключових тенденцій розвитку неолімпійських видів спорту та умов їх існування, а також виявлення причинно-наслідкових зв'язків між сферою фізичної культури і спорту та соціалізацією особистості. **Методами** дослідження виступають загальнонаукові методи логіки (аналіз, синтез тощо). Компаративний метод було застосовано для порівняння розвитку олімпійських та неолімпійських видів спорту; хронологічний – для з'ясування етапів їх розвитку. За **результатами** дослідження встановлено, що основні етапи розвитку були пов'язані з політичними трансформаціями: перший – із кінця XIX ст. до 1917 р. (дореволюційний), другий – із 1921 р. до 1991 р. (радянський), третій – із 1991 р. до наших часів (український). На початку XX ст. жителі Лівобережної України у невеликих містах займалися важкою атлетикою, автоспортом, шахами, шашками, акробатикою та скачками. У радянські часи розвиток усього спорту підпорядковувався державним інтересам, тому

поширеною була увага до військово-технічних видів спорту, а також дисциплін розумового спрямування. Держава всіляко заохочувала громадян до занять олімпійськими та неолімпійськими видами спорту. Було створено матеріально-технічні умови для розвитку численних видів спорту. Також було налагоджено систему підготовки тренерсько-викладацького складу. Наразі успішно розвиваються гімнастика (шейпінг, розтяжка), види спорту, спрямовані на силове використання м'язової маси (боді-білдинг, пауерліфтинг), танцювальні види спорту (чірлідінг, акробатичний рок-н-рол), екстремальні види спорту (підводний спорт, скейтбординг), національні види спорту (бойовий гопак, різні види карате). У статті проаналізовано вплив фізичної культури і спорту на соціалізацію та соціокультурний розвиток особистості. Доведено, що заняття спортом сприяють поліпшенню стану здоров'я громадян, що всіляко заохочується владою. Спортивний рух, починаючи з перших років встановлення більшовицької влади, був шляхом до емансипації жіноцтва. Залучення маломобільних категорій громадян до спортивних практик допомагало їм подолати соціальну відчуженість. До того ж така фізична активність виступала заміником соціально неприйнятних форм поведінки. Отже, можна зробити **висновок**, що процес становлення та розвитку неолімпійських видів спорту відбувався у три етапи, спортивні практики сприяли соціалізації особистості.

Ключові слова: періодизація розвитку, державна політика, фізичне виховання, мілітаризація, соціалізація особистості.

1. Introduction. Historical science covers a wide range of research interests. The field of sports is one of the least studied topics in national history, due to the interdisciplinary status of the problem. Traditionally, the history of physical culture and sports was considered within the history of pedagogy, which contributed to the insufficient study of such aspects of the problem as analysis of public policy to motivate citizens and create conditions for classes, the impact of sports activities on socialization, development of sports as leisure culture.

The purpose of the study is to analyze the main directions of development of non-Olympic sports, state policy as for sports, to investigate the relationship between the formation and development of various sports and the socialization of the individual.

Analysis of sources and publications. The analysis of sports research convincingly shows the lack of attention to the study of the history of physical culture and sports. It should be noted that scholars have paid much more attention to the study of the history of Olympic sports than non-Olympic ones. Among modern researches it is necessary to allocate monographs of Yu.O. Tymoshenko and M.O. Oliynyk, Yu.I. Grot, which reveal the process of development of the sports sphere at the national and regional levels (Oleynyk, 2002; Tymoshenko, 2014). The history of the formation of non-Olympic sports in Kharkiv region is investigated in the collective monograph "Organizational and managerial conditions for the development of non-Olympic sports in Slobozhanshchina" (Bondar, 2017).

The source base of the study consists of documents stored in the State Archives of Sumy, Kharkiv and Chernihiv regions, as well as in the Central State Archive of Public Associations of Ukraine. The archives contain resolutions of the Committee of Physical Culture and Sports of the USSR, documents of regional sports committees, statistical information on the development of various sports (acrobatics, mountaineering, water skiing, military sports, tiny towns, shooting, national sports, orienteering, sailing, buoyancy, windsurfing, fire and applied sports, rugby, handball, modern pentathlon, sport fishing, technical sports, field hockey, ball hockey, chess, checkers), results of various sports competitions, reports on the work of voluntary sports associations, etc.

2. Characteristics of the main periods of development. There are three clear stages in the development of various sports associated with political transformations: the first is from the end of the XIX century to 1917 (pre-revolutionary), the second is from 1921 to 1991 (Soviet) and the third is from 1991 to the present (Ukrainian).

The birth of sports took place in the second half of the XIX century during the existence of the Russian Empire as an entertainment show and commercial activity. Pioneers among non-Olympic sports in Kharkiv region include tiny towns, weightlifting (at that time it was not shared with weightlifting), motorsports, chess, checkers and acrobatics. Equestrian races, performances of weightlifters and wrestlers were popular. Starting as a commercial entertainment project, this type of physical activity gradually acquired the features of sports. Enthusiasts created sports clubs, held sports competitions, etc. It was the activity of enthusiastic athletes, and not the care of government agencies, contributed to the institutionalization of sports in the Russian Empire. At the same time, there was no clear advantage of Olympic sports over non-Olympic ones, as they were all in the process of formation.

In the pre-revolutionary Russian Empire, there was no state regulation of physical culture and sports, and athletes solved financial problems on their own. According to the memoirs of the former member of the Kharkiv Gymnastics Society V.N. Biryukov, their society was financed in two ways. First, everyone paid membership fees in the amount of 1 ruble per month. Secondly, on Sundays paid gymnastic performances were held, supplemented by wrestling meetings and demonstration of exercises with the use of weightlifting shells. They also took place on the racetrack, in the circus, in parks and city gardens, outside the city. The public visited them with pleasure, which helped to replenish the society's cashbox (Oleynyk, 2002: 7).

During the Soviet era, it was nationalized. The authorities, by involving the most able-bodied people in sports, implemented the ideas of socialism to the masses, linking sports with the promotion of a healthy lifestyle, preparation to the defense of their homeland and the struggle for socialist ideals. Modern Ukrainian history emphasizes the hypertrophied development of the military component of physical culture, especially in the 20s and 30s of the 20th century (Tymoshenko, 2014). This is also evidenced by the main tasks of regional sports organizations: strengthening and deploying sports activities in all teams and on this basis, further expansion of work on physical training of reserves for the Red Army; conducting systematic and regular sports work; training of new athletes, coaches, etc. (Derzhavnyi arkhiv Sumskoi oblasti, Od. zb. 3: 3). Specialists of the All-Union Voluntary Society for the Promotion of the Army, Aviation and Navy, known to the average citizen as DOSAAF, were engaged in military-applied and technical sports (aircraft, model aircraft, parachute, glider, automobile, motorcycle, radio sports, sea, ship modelling, car modelling). For example,

Kharkov organization in 1968 consisted of 34 district and city committees of the 3 989 primary organizations and 1 000 099 members of society (Derzhavnyi arkhiv Kharkivskoi oblasti, Od. zb. 851: 35).

Since the middle of the twentieth century sport has been inextricably linked with politics. Great sport was used as a powerful ideological weapon in the confrontation of the two political systems. According to the plan of the Soviet leadership, the sports victories of Soviet athletes were to symbolize the superiority of the socialist system over the capitalist one. Among the non-Olympic sports, special attention was paid to such mental sports as chess and checkers. For example, according to statistical reports on physical culture and sports of Sumy region, such sections were the most numerous in 1976: 1 120 chess sections (18 720 people) and 1 012 checkers sections (17 401 people) and in 1984: 1 095 chess sections (25 292 people) and 1 148 sections of checkers (24 232 people) (Derzhavnyi arkhiv Sumskoi oblasti, Od. zb. 428: 3–4; Od. zb. 662: 2–3). The same trend was in Chernihiv region in 1976: 1 641 chess sections (29 523 people) and 1 625 checkers sections (30 003 people) and in 1984: 1 592 chess sections (29 795 people) and 1 610 sections of checkers (30 106 people) (Derzhavnyi arkhiv Chernihivskoi oblasti, Od. zb. 181: 34–35; Od. zb. 489: 1–2).

During the existence of independent Ukraine, the sports sphere was formed as a separate social institution with all its inherent features, a significant expansion of the species diversity of non-Olympic sports. Thus, the statistical reports of the Chernihiv Regional Sports Committee contain information about 46 sports associations that coordinated the activities of representatives of various non-Olympic sports (Derzhavnyi arkhiv Chernihivskoi oblasti, Od. zb. 53: 78; Od. zb. 126: 12, 56).

The fall of the Iron Curtain and the legalization of sports professionalism in the post-Soviet period enabled the emergence and development of new non-Olympic sports. Nowadays, gymnastics (shaping, stretching, etc.), sports aimed at strength use of muscle mass (bodybuilding, powerlifting, etc.), dance sports (cheerleading, acrobatic rock'n'roll, etc.), extreme sports (underwater sports, skateboarding, etc.), national sports (fighting hopak, various karate, etc.) are successfully developing.

The Soviet government tried to involve as many people of all ages in sports as possible. Incentives to encourage were the availability of attendance, improvement of sports facilities and the creation of a system of training of teaching staff.

Analyzing the indicators that characterized the development of physical culture and sports in the Ukrainian SSR in 1965–1989, given by the chairman of the Committee on Physical Culture and Sports under the Council of Ministers of the Ukrainian SSR M.M. Baka, we can conclude the strengthening of sports facilities. Thus, the number of stadiums (with the number of seats for spectators of 1.5 thousand and more) increased by a third: from 642 in 1965 to 983 in 1989; the number of gyms increased 3 times: from 5 395 to 15 426; the number of swimming pools almost doubled: from 225 to 419; the number of structures with artificial ice increased 7 times: from 3 to 24; the number of shooting ranges increased almost 3 times: from 3 488 to 9 308 (Vatseba, 2008: 228).

A system of coaching and teaching staff training was established. The number of full-time employees in the field of physical culture and sports in the Ukrainian SSR doubled: from 32 986 people in 1965 to 65 923 in 1989. The level of training of these workers also increased qualitatively. Thus, the number of employees with higher physical education increased almost 4 times: from 11 008 people in 1965 to 43 129 people in 1989; and the number of sports workers with a degree (candidate of sciences, doctor of sciences) increased 10 times from 55 people in 1965 to 579 people in 1989 (Vatseba, 2008: 228). In the Left Bank of Ukraine, such specialists were trained by the faculties of physical education in pedagogical institutes, which were in each regional center, and specialized sports universities. The sports faculty of Kyiv State Institute of Physical Culture was opened in Kharkiv in 1979, on the basis of which Kharkiv State Institute of Physical Culture was opened in 1989, in 1979 – Dnipropetrovsk State Institute of Physical Culture.

3. Sports practices as a means of socialization of Ukrainians. It is in the sports sphere that the real intersection of human and state interests took place. The average citizen, if desired, could easily join physical education classes. First, in Soviet times, it did not require significant material costs because most sports clubs did not charge for attendance. Secondly, the network of sports sections and clubs was constantly expanding. Thirdly, sports training, especially in games, was fascinating itself – it was perceived by citizens as an interesting type of leisure.

Physical activity became one of the factors of improving the health of Ukrainian youth. In 1926, a report at the Second Scientific Conference on Physical Culture published data that the percentage of unfit for service in the Red Army was 50% lower among those conscripts who regularly engaged in physical culture (Visti VUTsVK, 1928). It should be noted that the main contingent of those who played sports were young people who were drafted into the ranks of the Soviet army.

Physical education and sports helped certain social groups to overcome social alienation. In Soviet times, the beginnings of the Paralympic sport appeared, which aimed to show that citizens with disabilities could also participate in such forms of physical activity as healthy people. For example, the mass enthusiasm for football and mini-football influenced the formation of teams of deaf-mute players.

The sports movement, from the first years of the establishment of Bolshevik power, acted as a way to the emancipation of women. The largest section, which operated in the city in the early 20's of the twentieth century – “Society of Physical Culture by Balabanova” numbered 430 people, a third of whom were women (Bondar, 2017: 25). In the future, only the number of women who played non-Olympic sports increased. The largest percentage of girls and women were among the visitors of such sports sections as acrobatics, tourism, chess and checkers. Agreeing with the opinion on the sports movement as a way to the emancipation of women, it should be noted that it did not acquire a mass form, yielding to the scale of professional education and social activities.

Physical culture and sports became a popular pastime among residents of towns and villages. This is evidenced by the increase in the number of people attending

physical education sections. The sphere of sports preferences expanded. In the process of physical culture and sports, citizens acquired social values that were associated with character education, sports ethics and patriotism.

The positive consequences of physical culture and sports include the fact that they distracted citizens from marginal forms of activity. Sport became an area in which it was possible to show their leadership qualities, to release the aggression that was accumulated in the human soul in socially acceptable ways. All this contributed to the popularity of this area of leisure among young people and adolescents.

Although sport was not devoid of deviant forms of behavior (drunkenness, rude behavior of fans and athletes themselves), society did much to introduce the principles of sports ethics. As public figures, athletes formed the image of a person, which focused on hundreds of thousands of young people. Therefore, the cases of disqualification of athletes who violated the principles of "Fair Play" became indicative. This clearly indicated the unacceptable forms of behavior, created a behavioral model of the Soviet man.

4. Conclusions. Thus, three stages of development of non-Olympic sports related to political transformations are clearly traced. The origin of non-Olympic sports took place during the existence of the Russian Empire as an entertainment show and commercial activity, during the Soviet era they were nationalized. The development of all sports was subordinated to the state interests, so attention was paid to military-technical sports, as well as mental sports. During the existence of independent Ukraine there was a significant expansion of the species diversity of non-Olympic sports, the formation of the sports sphere as a separate social institution with all its inherent features. Systemic physical culture and sports have become one of the factors improving the health of the nation, increased the social mobility of women and citizens with disabilities, and helped to eradicate deviant behavior.

Further research should be aimed at the development of certain non-Olympic sports in the Left Bank of Ukraine both during the existence of the Ukrainian SSR and during the existence of independent Ukraine.

Bibliography:

1. Вацеба О.М. Бібліографічний огляд дисертаційних досліджень з історії вітчизняної фізичної культури і спорту. *Вісник Львівського університету. Серія «Книгознавство, бібліотекознавство та інформаційні технології»*. Вип. 3. С. 219–228. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/vlukbit_2008_3_17 (дата звернення: 15.11.2021).
2. Олейник Н.А., Грот Ю.И. История физической культуры и спорта на Харьковщине (люди, годы, факты): в 3 т. Т. 1. 1874–1950 гг. Харьков : ХДАФК, 2002. 376 с.
3. Організаційно-управлінські умови розвитку неолімпійського спорту на Слобожанщині : колективна монографія / А.С. Бондар та ін. Харків : ФОП Мезіна, 2017. 322 с.
4. Постанови Комітету фізичної культури та спорту Сумської обласної ради депутатів трудящих. ДАСО (Державний архів Сумської області). Ф. Р3287 Оп. 1. Спр. 3. Арк. 3.
5. Сводный отчет Черниговского областного комитета по физической культуре и спорту // ДАЧО (Державний архів Чернігівської області). Ф. 5034. Оп. 2. Спр. 181. Арк. 34–35.
6. Спорт задля здоров'я української молоді. *Visti VUTsVK*. 1928. № 81. С. 5.
7. Статистический отчет о физкультурно-массовой работе и спорте // ДАЧО. Ф. 5034. Оп. 2. Спр. 489. Арк. 1–2.
8. Статистичні звіти з фізичної культури та спорту // ДАСО. Ф. 3287. Оп. 1. Спр. 428. Арк. 3–4.
9. Статистичні звіти з фізичної культури та спорту // ДАСО. Ф. 3287. Оп. 1. Спр. 662. Арк. 2–3.
10. Статистичні звіти з фізичної культури та спорту // Державний архів Харківської області. Ф. Р-3858. Оп. 12. Од. зб. 851. Арк. 35.
11. Статистичні звіти з фізичної культури і спорту // ДАЧО. Ф. 5034. Оп. 3. Спр. 53. Арк. 78.
12. Статистичні звіти з фізичної культури і спорту // ДАЧО. Ф. 5034. Оп. 3. Спр. 126. Арк. 12, 56.
13. Тимошенко Ю.О. Історичні умови та специфіка розвитку спорту й фізичного виховання в радянській Україні в 20–40-ві рр. XX ст. Київ : ТОВ «НБП» Інтерсервіс», 2014. 446 с.

References:

1. Vatsaba, O.M. (2008). Bibliografichnyi ohliad dysertatsiinykh doslidzhen z istorii vitchyznianoï fizychnoi kultury i sportu [Bibliographic review of dissertation research on the history of national physical culture and sports]. *Visnyk Lvivskoho universytetu. Ser.: Knyhoznavstvo, bibliotekoznavstvo ta informatsiini tekhnologii*. Vyp. 3. S. 219–228. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/vlukbit_2008_3_17. [in Ukrainian].
2. Oleinyk, N.A., Hrot, Yu.Y. (2002). Ystoryia fizycheskoi kultury y sporta na Kharkovshchynе (liudy, hody, fakty): v 3 t. [Organizational and managerial conditions for the development of non-Olympic sports in Slobozhanshchyna]. T. 1. 1874–1950 hh. Karkiv : KhDAFK. 376 s. [in Ukrainian].
3. Orhanizatsiino-upravlinski umovy rozvytku neolimpiiskoho sportu na Slobozhanshchyni : kolektyvna monohrafiia [Organizational and managerial conditions for the development of non-Olympic sports in Slobozhanshchyna] / A.S. Bondar ta in. (2017). Kharkiv : FOP Mezina. 322 s. [in Ukrainian].
4. Postanovy Komitetu fizychnoi kultury ta sportu Sumskoi oblasnoi rady deputativ trudiashchyykh [Resolution of the Committee of Physical Culture and Sports of the Sumy Regional Council of Workers' Deputies] // DASO (Derzh. arkhiv Sumskoi obl.). F. R3287. Op. 1. Spr. 3. Ark. 3. [in Ukrainian].
5. Svodnyi otchiot Chernyovskoho oblastnoho komyteta po fizycheskoi kulture y sportu [Summary report of the Chernihiv Regional Committee for Physical Culture and Sports] // DACHO (Derzh. arkhiv Chernihivskoi obl.). F. 5034. Op. 2. Spr. 181. Ark. 34–35. [in Russian].
6. Sport zadlia zdorovia ukrainskoi molodi [Sports for the health of Ukrainian youth] (1928). *Visti VUTsVK*. No. 81. S. 5. [in Ukrainian].

7. Statystycheskyi otchet o fizykulturno-massovoi rabote y sporte [Statistical events in physical culture and sports] // DACHO (Derzh. arkhiv Chernihivskoi obl.). F. 5034. Op. 2. Spr. 489. Ark. 1–2. [in Russian].
8. Statystychni zvity z fizychnoi kultury ta sportu [Statistical reports on physical culture and sports] // DASO (Derzh. arkhiv Sumskoi obl.). F. 3287. Op. 1. Spr. 428. Ark. 3–4. [in Ukrainian].
9. Statystychni zvity z fizychnoi kultury ta sportu [Statistical reports on physical culture and sports] // DASO (Derzh. arkhiv Sumskoi obl.). F. 3287. Op. 1. Spr. 662. Ark. 2–3. [in Ukrainian].
10. Statystychni zvity z fizychnoi kultury ta sportu [Statistical reports on physical culture and sports] // Derzhavnyi arkhiv Kharkivskoi oblasti. F. R-3858. Op. 12. Od. zb. 851. Ark. 35. [in Ukrainian].
11. Statystychni zvity z fizychnoi kultury i sportu [Statistical reports on physical culture and sports] // DACHO (Derzh. arkhiv Chernihivskoi obl.). F. 5034. Op. 3. Spr. 53. Ark. 78. [in Ukrainian].
12. Statystychni zvity z fizychnoi kultury i sportu [Statistical reports on physical culture and sports] // DACHO (Derzh. arkhiv Chernihivskoi obl.). F. 5034. Op. 3. Spr. 126. Ark. 12, 56. [in Ukrainian].
13. Tymoshenko, Yu.O. (2014). Istorychni umovy ta spetsyfika rozvytku sportu y fizychnoho vykhovannia v radianskii Ukraini v 20–40-vi roky XX st. [Historical conditions and specifics of the development of sports and physical education in Soviet Ukraine in the 20–40s of the XX century]. Kyiv : TOV “NVP” “Interservis”. 446 s. [in Ukrainian].

Стаття надійшла до редакції 30.11.2021.

The article was received 30 November 2021.

УДК 930:351:355(477)«1917/1920»

DOI <https://doi.org/10.32999/ksu2786-5118/2021-35-7>

ОСОБЛИВОСТІ ВІЙСЬКОВОГО БУДІВНИЦТВА В СИСТЕМІ УКРАЇНСЬКОГО ДЕРЖАВОТВОРЕННЯ В ПЕРІОД 1917–1920 РР.

Чупрінова Наталія Юрїївна,

*кандидатка філологічних наук, доцентка,
доцентка кафедри соціально-гуманітарних дисциплін
Національної академії Національної гвардії України
chuprinova_n@ukr.net
orcid.org/0000-0003-0950-1410*

Новікова Ольга Олександрівна,

*докторка філологічних наук, доцентка,
доцентка кафедри соціально-гуманітарних дисциплін
Національної академії Національної гвардії України
08novikovaolga76@gmail.com
orcid.org/0000-0002-8498-1736*

Мета. Початок ХХ ст. іменується визначальними подіями відродження української державності. Зокрема, головною особливістю державотворення в цей період є становлення та розвиток української держави як Української Центральної Ради, Гетьманату П. Скоропадського і Директорії Української Народної Республіки. Мета статті передбачає розкриття впливу процесів українського державотворення 1917–1920 рр. на військове будівництво. **Методи.** Методологічна основа дослідження побудована на принципах об'єктивності та історизму із застосуванням методів аналізу історичних джерел, опису історичних подій, порівняння особливостей військового будівництва в різні роки й узагальнення процесу військового будівництва в період українського державотворення 1917–1920 рр. **Результати.** З'ясовано, що процес українського державотворення 1917–1920 рр. відчутно позначився на військовому будівництві. За часів Української Центральної Ради відбувався активний процес українізації української армії, однак зрештою цей процес через самотутню впевненість лідерів Української Центральної Ради та, перш за все, через нехтування потребами війська занепадав. Військове будівництво в період Гетьманату стало більш прогресивним у цьому процесі, однак не було до кінця завершено через постійний негативний вплив на ці процеси інших держав, які боялися, що українська армія переросте у потужне боєздатне військо. Акцентуючи увагу на процесах військового будівництва за часів Директорії Української Народної Республіки, потрібно зауважити, що істотні зміни у цих процесах відбулися завдяки ухваленню Дисциплінарного статуту та Закону «Про поліпшення стану війська», однак із поваленням правління Директорії Української Народної Республіки військово-будівництво, започатковане нею, поступово згоралося. **Висновки.** Розглянувши особливості військового будівництва за часів українського державотворення 1917–1920 рр., встановлено, що процес формування українського війська не був завершений за жодного з владних режимів. Панівна влада кожного з досліджуваних періодів намагалася сформувати потужну українську армію, але через неврахування потреб війська, особисту самотутню впевненість, втручання зовнішніх політичних сил та зміни політичного курсу це завдання не було виконано. У перспективі подальших розвідок передбачено розкриття особливостей військового будівництва за часів становлення Західноукраїнської Народної Республіки.

Ключові слова: українізація армії, українська державність, Українська Центральна Рада, Гетьманат П. Скоропадського, Директорія Української Народної Республіки.

PECULIARITIES OF MILITARY CONSTRUCTION IN THE SYSTEM OF UKRAINIAN STATE FORMATION IN THE PERIOD 1917–1920

Chuprinova Nataliia Yuriivna,

*Candidate of Philological Sciences,
Associate Professor,
Associate Professor at the Department of Social Sciences
and Humanities
National Academy of the National Guard
chuprinova_n@ukr.net
orcid.org/0000-0003-0950-1410*

Novikova Olga Oleksandrivna,

*Doctor of Philological Sciences,
Associate Professor,
Associate Professor at the Department of Social Sciences
and Humanities
National Academy of the National Guard of Ukraine
08novikovaolga76@gmail.com
orcid.org/0000-0002-8498-1736*

Purpose. Early twentieth century called the defining events of the revival of Ukrainian statehood, in particular the main feature of state formation in this period is the formation and development of the Ukrainian state as the Ukrainian Central Council, Hetmanate of P. Skoropadsky and the Directory of the Ukrainian People's Republic. The purpose of the article is to reveal the influence of the processes of Ukrainian state formation of 1917–1920 on military construction. **Methods.** The methodological basis of the study is based on the principles of objectivity and historicism, using methods to analyze historical sources, describe historical events, compare features of military construction in different years and generalize the process of military construction during the Ukrainian state of 1917–1920. **Results.** It is established that the process of Ukrainian state formation in 1917 and 1920 had a significant effect on military construction. During the Ukrainian Central Rada there was an active process of Ukrainization of the Ukrainian army, but in the end the process of Ukrainization of the army due to the original confidence of the leaders of the Ukrainian Central Rada and, above all, due to neglect of the army. Military construction during the Hetmanate became more progressive in this process, but was not completed due to the constant negative impact on these processes of other states, which feared that the Ukrainian army would grow into a powerful and capable army. Focusing on the processes of military construction during the Directory of the Ukrainian People's Republic, it should be noted that significant changes in these processes occurred due to the adoption of the Disciplinary Statute and the Law “On Improving the State of the Troops”, gradually collapsed. **Conclusions.** Considering the peculiarities of military construction during the Ukrainian state formation of 1917–1920, it is established that the process of formation of the Ukrainian army was not completed under any of the ruling regimes. The ruling authorities of each of the studied periods tried to form a strong Ukrainian army, but due to disregard for the needs of the army, personal confidence, intervention of foreign political forces and changes in political course, this task was not fulfilled. In the perspective of the next explorations it is planned to reveal the peculiarities of military construction during the reign of the Western Ukrainian People's Republic.

Key words: ukrainianization of the army, ukrainian statehood, Ukrainian Central Rada, Hetmanate of P. Skoropadsky, Directory of the Ukrainian People's Republic.

1. Вступ. Початок ХХ ст. іменується визначальними подіями відродження української державності, хоча в період українського державотворення проблеми відродження ніколи не були другорядними. Головною особливістю державотворення в цей період є становлення та розвиток української держави як Української Центральної Ради, Гетьманату П. Скоропадського та Директорії Української Народної Республіки. Але все-таки кінцевого закріплення ці номінальні форми української державності не досягли, проте досвід їхньої діяльності в напрямі державного будівництва став прикладом для сучасників.

У період Першої світової війни територію української держави окупувала російська армія. Придушення розвитку української державності радянською армією спричинило формування загальнодемократичного та національно-визвольного руху, представником якого здебільшого стала українська нація. Український народ у боротьбі за відновлення української державності поступово акумулював у собі національно виражений характер. На таких засадах відбувалося військове будівництво в період 1917–1921 рр.

Тематика військового будівництва в період українського державотворення 1917–1920 рр. є доволі актуальною серед досліджень багатьох науковців та істориків і тому лежатиме в основі цієї розвідки.

2. Мета дослідження. Метою статті передбачено розкриття впливу процесів українського державотворення 1917–1920 рр. на військове будівництво. Окреслена мета зумовила розв'язання таких завдань:

- 1) виокремлення особливостей військового будівництва в період діяльності Української Центральної Ради;
- 2) дослідження процесу військового будівництва за часів правління Гетьманату;
- 3) визначення основних аспектів військового будівництва за часів Директорії Української Народної Республіки.

Методологічна основа дослідження побудована на принципах об'єктивності та історизму з застосуванням методів аналізу історичних джерел, опису історичних подій, порівняння особливостей військового

будівництва в різні роки й узагальнення процесу військового будівництва в період українського державотворення 1917–1920 рр.

3. Військове будівництво за часів Української Центральної Ради. Після закінчення Лютневої революції, а саме 17 березня 1917 р., національно-патріотичними силами було утворено Українську Центральну Раду. Впродовж березня – червня цього ж року зазначену політичну структуру, а також її програмні пріоритети активно підтримували українські війська. З огляду на це українські війська на чолі з відомими на той час військовими були готові до підпорядкування наказам Української Центральної Ради.

Про перебіг військового будівництва часів функціонування Української Центральної Ради слід зазначити, що саме Лютнева революція дала поштовх до утворення різноманітних військових комітетів та організацій. Підвищення рівня українізації в країні, зокрема завдяки утворенню різноманітних військових комітетів та організацій, вимагало створення комплексного центру для управління та координування діяльності цих комітетів та організацій. Зокрема, Українським військовим клубом ім. П. Полуботка, який очолив і координував цей процес, на I Всеукраїнському з'їзді було запропоновано створити комплексний центр для управління та координування діяльності військових комітетів й організацій.

На I Всеукраїнському військовому з'їзді, який відбувся 5–8 травня 1917 р., йшлося про близько 1 млн українських вояків. За підсумками цього з'їзду Українська Центральна Рада стала єдиним органом координації діяльності військових комітетів та організацій. Очільники I Всеукраїнського військового з'їзду в результаті проведення 3-денних переговорів дійшли висновку про створення спеціальних національних військових частин із метою припинення дезертирства й посилення рівня дисципліни в армії. Для проведення українізації військових частин було утворено Український генеральний військовий комітет, до складу якого увійшло 18 осіб, причому процеси українізації військових частин погоджувалися з Російським генеральним штабом. На посаду голови

Українського генерального військового комітету було обрано С. Петлюру, який у своїй діяльності повністю підпорядковувався Українській Центральній Раді (Бандурка та ін., 2004: 345).

Ігнорування заборони, висунутої петроградським урядом, призвело до того, що 5 червня 1917 р. відбувся II Всеукраїнський військовий з'їзд. У цьому з'їзді взяли участь 2 300 делегатів, які представляли інтереси 1 732 444 українських військових. За підсумками проведення з'їзду до Тимчасового уряду було надіслано звернення про необхідність проведення масової українізації як в армії, так і на флоті, причому виконання такого звернення стало обов'язковим для всіх військових комітетів та організацій відповідно до рішення, яке висунув Український генеральний військовий комітет. У складі Українського генерального військового комітету на той час було вже не 18, а 27 осіб, а за організаційною структурою комітет поділявся на 8 структурних відділів: організаційний, інспекторський, стройовий, мобілізаційний, правничо-консультаційний, агітаційно-просвітницький, відділ спеціальних служб та канцелярію (Мироненко, 1995: 247–248).

Наприкінці червня 1917 р. Тимчасовий уряд ухвалив рішення про припинення українізації військових частин, оскільки такий процес мав доволі негативні наслідки для боєздатності армії. Одним із таких наслідків вважають відмову представників української армії виконувати накази й служити в армії, оскільки українізація війська не була підтверджена на той час вищими військовими установами. Також негативним наслідком стали масові дезертирства і протистояння солдатських комітетів та українських військових рад (Логвиненко, 2016).

Восени 1917 р. відбулося значне посилення більшовицької агітації як у військах, так і на флоті. Результатом цього стала зміна позиції солдатів. Саме тому петроградський уряд усіма силами намагався зберегти контроль над військовими частинами. Дозволено було навіть українізувати 29 дивізій, утім, на жаль, цього не відбулося. Значна політизація армії, високий рівень недовіри з боку солдатів до офіцерів призвели до розколу українізованих військових частин та підвищили рівень деморалізації в українських військових частинах (Логвиненко, 2016).

З огляду на вищезазначене необхідно наголосити, що Українська Центральна Рада на чолі зі своїми лідерами мала всі реальні можливості створити власну систему збройних сил, утім, цим так і не скористалася належним чином. Більшість представників, що входила до складу Української Центральної Ради, вважала, що українізація війська – це короткостроковий етап, оскільки метою військового будівництва мала бути організація системи народної міліції, на яку б покладалися функції органів охорони порядку в державі. Водночас неврахування потреб війська стало поштовхом до «повалення» процесу українізації армії. Причиною цього також є й відсутність військового забезпечення як ресурсу протидії радянському впливу (Логвиненко, 2016).

20 грудня 1917 р. на засіданні Генерального Секретаріату Української Центральної Ради було обговорено питання стану й значущості українізації війська. За підсумками засідання ухвалили рішення про негайне проголошення України окремою державою. Зокрема,

член Української Центральної Ради О. Шульгін заявив, що Українська Центральна Рада є незалежною, тому для закріплення її незалежності слід забезпечити підтримку необхідної кількості сил, тобто армії. Натомість М. Порш зазначив, що зміна політичного курсу, коли немає посиленої армії, неприпустима (Верстюк, 1996: 54).

4. Особливості військового будівництва в період Гетьманату (1918 р.). Навесні 1918 р. в Україні відбулися складні політичні зміни – Українська Центральна Рада не змогла забезпечити належний рівень не тільки державного, але й економічного розвитку. Наслідки цього процесу спровокували активізацію несоціалістичних сил. Так, у Києві 29 квітня 1918 р. відбувся конгрес хліборобів, організований з ініціативи Союзу земельних власників. Присутніми на цьому конгресі були поміщики, селяни та представники банківського капіталу. Основною метою проведення конгресу стало формування міцної влади в Україні, формою якої мав бути гетьманат. За підсумками конгресу П. Скоропадський проголосив Гетьманат «Українською державою». В останню ніч квітня 1918 р. під контроль Гетьманату перейшли як державні інституції, так й інші об'єкти (Осадчий, 2008).

Проголошення Гетьманату не було безкровним. На захист Української Центральної Ради ані в Києві, ані в інших провінціях ніхто не став через низький та поступово вичерпаний рівень довіри до неї. В основі проголошення Гетьманату лежала зміна однієї форми державного правління (демократичної парламентської форми) на іншу (авторитарну форму), за якої, згідно з позицією представників нової влади, в процесі українського державотворення не було б місця радикалізації, деградації та дезорганізації народу, оскільки передбачалося введення приватної форми власності й дотримання на цій основі встановлених правових норм (Осадчий, 2008).

П. Скоропадський як очільник Гетьманату був творчим політичним діячем. Особливо визначною його роль є в системі державного і, зокрема, військового будівництва. За правління П. Скоропадського українське державотворення вийшло на зовсім новий рівень розвитку, в минулому лишилися і хаос, й анархія, і безнадійна політична демагогія, і безрезультатні соціальні експерименти, і суцільне ігнорування потреб суспільства тощо.

Акцентуючи увагу на процесі військового будівництва в період Гетьманату, необхідно зауважити, що цей процес доволі складний, оскільки формування збройних сил потребувало нових ресурсів, нового плану українізації армії. В основі процесу військового будівництва лежало ухвалення спеціально розробленого військового відомством Української Народної Республіки проекту, який передбачав, що в структурі українського війська мають функціонувати 8 піхотних корпусів та 4–5 кінних дивізій на базі територіального укомплектування. Водночас реалізація цього проекту не призвела до формування постійних і регулярних збройних сил. Створення української армії було переведено Гетьманом на реальний ґрунт. Наприкінці травня 1918 р. був ухвалений законопроект, за яким визначались основні засади військової служби. Згідно з положеннями зазначеного законопроекту неприйнятними

були принципи формування та забезпечення вільного доступу до військових посад і здобуття військової освіти. 22 червня цього ж року відбулися кардинальні зміни у складі військової адміністрації. Передбачалося створення комплексної системи військових шкіл, які б забезпечували об'єктивну та ґрунтовну підготовку офіцерів будь-якого роду оволодіння зброєю. Кінець червня 1918 р. став початком організації Державної військової академії (Терещенко).

24 липня 1918 р. було ухвалено закон про важливість загальнообов'язкової військової повинності. Відповідно до цього закону початок першої мобілізації мав відбутися у жовтні 1918 р. (85 тис. осіб), друга мобілізація припадала на 1 березня 1919 р. (ще 79 тис. осіб). У липні 1918 р. було створено Гвардійську сердючку дивізію, яка нараховувала 5 тис. осіб та у перспективі мала стати еталоном для формування української армії. Водночас через позицію командування австро-німецьких військ військове будівництво часів Гетьманату поступово ускладнювалось. Австро-німецькі війська боялися, що Гетьманат зможе створити потужну боездатну армію. Дещо злагодити таку ситуацію в напрямі формування української армії вдалося безпосередньо гетьману П. Скоропадському. Зокрема, на зустрічі з імператором Вільгельмом II він домовився, що українській державі передадуть захоплені раніше німцями Чорноморський флот (Терещенко).

Отже, аналізуючи основні аспекти військового будівництва в період правління Гетьманату, необхідно зауважити, що воно (будівництво – *Н. Ч.* та *О. Н.*) було спрямоване в правильне русло та базувалося на значних досягненнях цього періоду, втім, на жаль, до кінця не було реалізоване.

5. Особливості військового будівництва в період Директорії Української Народної Республіки. Одним із важливих історичних етапів українського державотворення початку ХХ ст. є період створення та діяльності Директорії Української Народної Республіки. Його вчені-історики вважають одним із найбільш тривалих, оскільки він проіснував аж 2 роки (для українського державотворення того часу це значний період).

Криза гетьманського уряду призвела до чергової окупації України іноземними військами, тому Український Національний Союз у грудні 1918 р. взяв на себе відповідальність за оборону України. Виконання урядових функцій було покладено на Директорію, до складу якої входили на той час 5 осіб (на чолі з В. Винниченком). За планом діяльності Директорія мала функціонувати за принципом антигетьманського повстання, а після перемоги передбачалося, що вона керуватиме Українською державою до часу скликання Установчих зборів (Терлюк, 2008).

За правління Директорії українській державі було відновлено назву, тобто знову почала функціонувати Українська Народна Республіка, а форма державного правління наново стала республіканською.

Водночас, аналізуючи історичні події правління Директорії Української Народної Республіки, потрібно зазначити, що цій управлінській системі того часу так і не вдалося повністю мобілізувати та об'єднати політичні сили. Політичні сили Директорії Української Народної Республіки не змогли розробити і впровадити план створення та розвитку Української Держави. Також одними з головних перешкод на шляху українського державотворення за часів правління Директорії стали несприйняття іншими державами самовираження Української Держави та постійна боротьба українських патріотів із більшовицькими військами за незалежність (Кравчук, 2021).

За часів правління Директорії Української Народної Республіки військове будівництво зазнало значних змін. Так, центром війська Директорії були Запорізький корпус, Корпус Січових Стрільців, Чорноморський кіш, дивізії сірожупаників. Згідно з планом Директорії передбачалося здійснити реорганізацію війська та поділити його на два корпуси. Для досягнення такої мети в напрямі військового будівництва було розроблено та ухвалено Дисциплінарний статут, а також Закон «Про поліпшення стану військ» (Кравчук, 2018).

Акцентуючи увагу на системі керування військом Директорії, варто зазначити, що очільником цієї системи був Головний Отаман. Документально затверджено чіткий розподіл обов'язків між отаманом, який видавав накази (він також здійснював керування військами, що безпосередньо брали участь у боях, та Дієвою Армією загалом), і Військовим Міністром, до компетенції якого належало впровадження військової політики за часів миру (Кравчук, 2018).

6. Висновки. Таким чином, комплексний аналіз процесів українського державотворення 1917–1920 рр. дав змогу встановити, що досліджувані процеси відчутно позначилися на військовому будівництві. Так, за часів Української Центральної Ради відбувався активний процес українізації армії, втім, у кінцевому підсумку українські війська через самобутню впевненість лідерів УЦР, а також через нехтування необхідними й важливими військовими потребами занепали. Військове будівництво в період Гетьманату стало більш прогресивним, водночас не було до кінця завершеним через постійний негативний вплив на ці процеси інших держав, які боялися, що українська армія переросте в потужне боездатне військо. Акцентуючи увагу на процесах військового будівництва часів Директорії Української Народної Республіки, потрібно зауважити, що істотні зміни в цих процесах відбулися завдяки ухваленню Дисциплінарного статуту та Закону «Про поліпшення стану військ», утім, із «поваленням» правління Директорії військове будівництво, започатковане нею, поступово згоралося.

У перспективі подальших наукових розвідок передбачено розкриття особливостей військового будівництва за часів правління Західноукраїнської Народної Республіки.

Література:

1. Історія державності України: експеримент : підручник / О.М. Бандурка та ін. ; за заг. ред. О.М. Бандурки, О.Н. Ярмиша. Харків : Одиссей, 2004. 608 с.
2. Кравчук М.В. Особливості державотворення та військового будівництва у період Директорії (історико-правове дослідження). *Україна в умовах реформування правової системи: сучасні реалії та міжнародний досвід* : матеріали V міжнародної науково-практичної конференції, м. Тернопіль, 16–17 квітня 2021 р. Тернопіль, 2021. С. 32–37.
3. Кравчук М.В. Держава та армія УНР в добу Директорії та їх правове закріплення. *European Political and Law Discourse*. 2018. Vol. 5. Issue 6. С. 88–96.
4. Логвиненко І.А. Проблеми формування національної армії в УНР (березень 1917 р. – квітень 1918 р.). *Вісник Харківського національного університету внутрішніх справ*. 2016. № 3 (74). С. 43–49.
5. Мироненко О.Л. Світоч української державності. Політико-правовий аналіз діяльності Центральної Ради. Київ : Ор-Дана, 1995. 328 с.
6. Осадчий Ю.Г. Формування збройних сил української держави гетьманом П. Скоропадським. *Сучасна картина світу: природа, суспільство, людина* : зб. тез та доп. міжнародної наукової конференції, м. Суми, 16–17 квітня 2008 р. Суми, 2008. С. 56–64.
7. Терещенко Ю.І. Що встиг Скоропадський? *Історична правда*. URL: <https://www.istpravda.com.ua/articles/2018/12/13/153341/> (дата звернення: 30.11.2021).
8. Терлюк І.Я. Особливості державотворення в Україні в період «Другої УНР» (Директорії). *Науковий вісник Львівського державного університету внутрішніх справ*. 2008. С. 1–6.
9. Українська Центральна Рада: документи і матеріали. У 2 томах / упоряд. В.Ф. Верстюк. Київ : Наукова думка, 1996. Т. 2. 424 с.

References:

1. Istorija derzhavnosti Ukrainy: eksperyment [History of statehood of Ukraine: experiment]. Kharkiv : Odyssej, 2004. 608 p. [in Ukrainian].
2. Kravchuk, M.V. (2021). Osoblyvosti derzhavotvorennja ta vijsjkovogho budivnytva u period Dyrektoriji (istoryko-pravove doslidzhennja) [Features of state formation and military construction in the period of the Directory (historical and legal research)]. *Ukrajina v umovakh reformuvannja pravovoi systemy: suchasni realiji ta mizhnarodnyj dosvid* : materialy V mizhnarodnoji naukovy-praktychnoji konferenciji, pp. 32–37. [in Ukrainian].
3. Kravchuk, M.V. (2018). Derzhava ta armija UNR v dobu Dyrektoriji ta jikh pravove zakriplennja [The state and the army of the UPR in the days of the Directory and their legal consolidation]. *European Political and Law Discourse*. Vol. 5. Issue 6. P. 88–96. [in Ukrainian].
4. Loghvylenko, I.A. (2016). Problemy formuvannja nacionaljnoji armiji v UNR (berezenj 1917 – kvitenj 1918 rr.) [Problems of forming a national army in the UPR (March 1917 – April 1918)]. *Visnyk Kharkivskogho nacionalnogho universytetu vnutrishnikh sprav*. № 3 (74), pp. 43–49. [in Ukrainian].
5. Myronenko, O.L. (1995). Svitoch ukrajinskoji derzhavnosti. Polityko-pravovyj analiz dijalnosti Centralnoji Rady [Svitoch Ukrainian statehood. Political and legal analysis of the Central Council]. Kyjiv : Or-Dana, 328 p. [in Ukrainian].
6. Osadchij, Ju.Gh. (2008). Formuvannja zbrojnykh syl ukrajinskoji derzhavy ghetjmanom P. Skoropadskym [Formation of the Armed Forces of the Ukrainian state by Hetman P. Skoropadsky]. *Suchasna kartyna svitu: pryroda, suspilstvo, ljudyna* : zb. tez ta dop. mizhnarodnoji naukovoi konferenciji, pp. 56–64. [in Ukrainian].
7. Tereshhenko, Ju.I. Shho vstygh Skoropadskij? *Istorychna pravda* [What did Skoropadsky? Historical truth]. URL: <https://www.istpravda.com.ua/articles/2018/12/13/153341/> [in Ukrainian].
8. Terljuk, I.Ja. (2008). Osoblyvosti derzhavotvorennja v Ukraini v period “drughoji UNR” (Dyrektoriji) [Features of state formation in Ukraine during the “second UPR” (Directory)]. *Naukovyj visnyk Ljvivskogho derzhavnogho universytetu vnutrishnikh sprav*, pp. 1–6. [in Ukrainian].
9. Ukrajinsjka Centraljna Rada: dokumenty i materialy: u dvokh tomakh [Ukrainian Central Council: documents and materials: in two volumes]. Kyjiv : Naukova dumka. T. 2. 424 p. [in Ukrainian].

Стаття надійшла до редакції 06.12.2021.
The article was received 06 December 2021.

Наукове видання

ПІВДЕННИЙ АРХІВ SOUTH ARCHIVE

(історичні науки)
(Historical Sciences)

Випуск
Issue

— XXXV

Формат 60×84/8. Гарнітура Times New Roman.
Папір офсет. Цифровий друк. Ум. друк. арк. 5,34. Замов. № 1221/526. Наклад 300 прим.

Видавництво і друкарня – Видавничий дім «Гельветика»
73021, м. Херсон, вул. Паровозна, 46-а
Телефон +38 (0552) 39-95-80, +38 (095) 934 48 28, +38 (097) 723 06 08
E-mail: mailbox@helvetica.ua
Свідоцтво суб'єкта видавничої справи
ДК № 6424 від 04.10.2018 р.